

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԱՅԱՆԵ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

ԵՐԵՄԻԱ ՉԵԼԵՊԻ ՔՅՈՄՄՈՒՐՃՅԱՆԻ ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

XVII դարը մեկընդմիջտ հաղթահարում է հայ պատմագրական մտքի՝ նախորդած անկման հարյուրամյակը, որ սահմանափակվեց սոսկ իր մանրածավալ որոնումների ծիրում և այդպես էլ վերարտադրումի և ստեղծումի անկարող եղավ: Այլևս հառնում է հայ պատմագրության նոր վերելքի ժամանակաշրջանը, որը բերում է դասական մատենագրության ավանդույթներն ու նոր շրջանի գրական ընկալումների նախնականությունը մեկտեղած մի սերունդ: Գրական այս նոր սերնդի նշանավոր դեմքերից է Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանը, որ ոչ միայն XVII դարի, այլև հայ միջնադարի ամենից բեղմնավոր և արդյունաշատ հեղինակներից մեկն է:

Երեմիա Քյոմուրճյանի գործերի ցանկն առաջին անգամ կազմել է XVII դարավերջի նշանավոր հայ վարդապետներից՝ Բաղեշի Ամրդուլու վանքի վանահայր Վարդան վարդապետը, որ, ի թիվս Ամրդուլու վանքի գրադարանի մատյանների¹, հիշատակում է «Քոմուրճու 2 տետրեր»՝ առանց դրանց բովանդակության մասին որևէ տեղեկություն հաղորդելու²: «Պատմագիրք Հայոց» խորագրով մեզ են հասել հայ և օտարազգի պատմագիրների մատենագիտական ցանկեր³, որոնք պահպանվել են գրչագիր մի քանի օրինակով. դրանցից՝ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի (այսուհետև՝ ՄՄ) հմր. 72 ձեռագիրը և Անթիլիասի կաթողիկոսարանի մի ձեռագիր հայ պատմագիրների շարքում առաջին անգամ ներկայացնում են Երեմիա Քյոմուրճյանի պատմագրական գործերի

ցանկը: Համեմատական քննությունները՝ Հ. Անասյանը հրատարակել է այս ցանկը⁴, որը, թեև որոշ բացթողումներով, բայց արտացոլում է երեմիա Չելեպիի պատմագրական ժառանգության հիմնական պատկերը: Քննարկվող հարցի շրջանակներում նպատակահարմար է ցանկը ներկայացնել ստորև. «Իսկ երեմիայի՝ ա. զՄաճարացն և բ. զԳանտիոյն. գ. զՍուտ Քրիստոսին և դ. զՍուլթան Մէհէմէտիս. ե. զՕսմանցոցն Գ. հատորս. և զ. զԼանկ Թամուրին⁵. է. զԽալիֆէիցն Պաղտատայ և ը. զՊարսկացն. թ. զՀոռոմայեցոց և ժ. զՅունաց. ժա. զՆոր նահատակացն և ժբ. զՀրկիզութիւն Ստամպուլոյ. ժգ. զԱմերիկային⁽⁶⁾ և ժդ. զԱռնաուտին. ժե. զՀամառոտ Օսմանցուն. ժզ. զԲագրատունեացն և ժէ. զԿիլիկեցոցն համառոտ. ժը. զՄովսիսին համառոտ և ժթ. զՉուառութիւնս Հայոց. և ի. զՓամանակագիրս. և իա. զԱշխարհացոյց. և իբ. Արարողութիւնք ոմանց ազգաց»⁶: 1888 թ. վենետիկյան հայր Բառնաբաս Եսայանը միաբանություն հայ գրչագրերի համառոտ ցանկում որոշ բացթողումներով ներկայացնում է նաև երեմիա Քյոմուրճյանի վենետիկյան ձեռագրերը (բոլորը՝ մեկական օրինակ). «ա. Տարեգրութիւն կամ պատմական ժամանակագրութիւն վասն անցելոց յաւուրս իւր, բ. Գիրք Պատմաբանութեանց (ԹՃԽ/1691), գ. Պատմութիւն Պատերազմին Պէշայ, որ ընդ Օսմանցիս և ընդ Գերմանացիս, դ. Պատմութիւն յաջորդութեան թագաւորացն Օսմանցոց, ե. Ոտանաւոր պատմութիւն ի վերայ Սապէթայի սուտ մեսիային Հրէից, զ. Ոտանաւոր բանք ի խնդրոյ Աբրահամ Չէլէպուոյն Պելկրատցոյ, է. Տաղք և երգք բազմապատիկք, ը. Այլևայլ ոտանաւոր տաղք և դամբանագիրք նորա, թ. Հայերէն բան կշտամբողական ընդդէմ կաթոլիկաց⁷, ժ. Ջատագովութիւն հայկական ծեսից»⁸: երեմիա Չելեպիի ձեռագրական ժառանգության համապատկերում փոքր, բայց կարևոր ճշգրտումներ մտցնելու անգնահատելի նշանակություն ունի Մեսրոպ Մագիստրոս արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսեսյանի կազմած «Լնդհանուր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց (1892-1938)»-ը⁹:

Երեմիա Քյոմուրճյանի գրական ժառանգությունը ողջ ընդգրկումով չէ, որ արժանացել է ուսումնասիրողների ուշադրությանը: Նրանցից շատերը՝ Վ. Մաղաբ-Թեոփիլյանցը¹⁰, Ղ. Ալիշանը¹¹, Մ. Նշանյանը¹², Վ. Թորգոմյանը¹³, Հ. Սահակյանը¹⁴, Հ. Սիրունին¹⁵, Հ. Տեր-Անդրեասյանը¹⁶, Գ. Բամպուքչյանը¹⁷ այս կամ այն չափով անդրադարձել են նրա գրական վաստակին, դասակարգել և կազմել մատենագիտական ցանկեր¹⁸, սակայն կամ ի սկզբանե առանցքային խնդիր չունենալով ճշտորոշելու Քյոմուրճյանի ժառանգությունը՝ դրան անդրադարձել են այնքանով, որքանով այդ պահին թույլ են տվել իրենց հնարավորությունները և ուսումնասիրության նպատակը, կամ պարզապես կրկնել են արդեն իսկ հայտնի տեղեկությունները: Երեմիա Չելեպիի գրական գործունեությունն առավել համապարփակ ներկայացրել է Ն. Ակինյանը¹⁹. Բնավ չուրանալով ականավոր հայագետի նշանակալի վաստակն այդ գործում՝ պետք է ընդունել, որ տասնամյակների վաղեմություն ունեցող մատենագիտական այս

ուսումնասիրությունը չի կարող լիովին համապատասխանել գիտություն մերօրյա պահանջներին և խիստ պետք ունի ամբողջանալու նոր համալրումներով: Հիմք ընդունելով հրապարակյալ եղած նյութերի ու ձեռագրաց ցուցակների տվյալները, որոնց հասկանալի պատճառներով ծանոթ չեն եղել ավելի վաղ ժամանակի ուսումնասիրողները՝ կարծում ենք, որ ձեռագրագիտական այս նորահայտ տեղեկությունների քանակական պատկերը և գիտական կարևորությունն առավել քան բավարար են Երեմիա Չելեպիի գրական ավանդը նոր քննության առարկա դարձնելու:

Աշխատանքն իրականացրել ենք՝ առաջնորդվելով Հ. Անասյանի²⁰, Ս. Եգանյանի²¹, Բ. Կուլիի²² կազմած անտիպ և տպագիր ձեռագրացուցակների մատենագիտության տվյալներով²³ և մեր ուսումնասիրության արդյունքներով: Երեմիա Չելեպիի գրական ժառանգությունը կներկայացնենք թեմատիկ սկզբունքով՝ ա. պատմագրական-տեղագրական գործերը, բ. կրոնա-դավանաբանական բնույթի տարատեսակ ստեղծագործությունները, նամակները, գանձերը, ողբերը, ներբողյանները, որ տալիս ենք «Այլ երկեր» պայմանական խորագրով, գ. տաղերը և դ. ձեռագրական վաստակը:

Պատմագրական-տեղագրական բնույթի երկեր

1. Աշխարհագրութիւն կամ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ քարտէզ, Բոլոնիայի «Համալսարանական» գրադարանի Մարսիլիի հավաքածուի ձեռագիր հմր. 24²⁴, թուղթ՝ սոսնձով փակցված կտավի վրա, 358x120, նօտրգիր²⁵:

Հրատ. - G. Uluhogian, *Un'antica mappa dell'Armenia. Monasteri e santuari dal I al XVII secolo*, Ravenna, Longo Editore Ravenna, 2000, 197 p. Գրախոս. - Յ. վրդ. Պատիկեան, Հայաստանի հին քարտէս մը, ժէ դարերու վանքերն ու սրբավայրերը, «Բազմավէպ», 2000, հատոր ճՄԸ, թիւ 1-4, էջ 296-300:

2. Գիրք պատմաբանութեանց, Վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարանի (այսուհետև՝ Վենետիկ) ձեռ. հմր. 509²⁶ (անտիպ):

3. Համառօտ պատմութիւնք թագաւորաց Օսմանցոց (անտիպ):

ա. ՄՄ ձեռ. հմր. 1786²⁷, ժողովածոյ, XVIII դար, գրիչ՝ Մարտիրոս որդի Առաքելի, թուղթ, թերթ 97, 20,5x14,5, միասին, շղագրանման նօտրգիր²⁸ (բնագիրը՝ 1ա-36բ):

բ. Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանի (այսուհետև՝ Վիեննա) ձեռ. հմր. 786, Պատմութիւն թագաւորաց օսմանցոց, XVIII դար, թուղթ, թերթ 343, 26x22, 19x13, նօտրգիր (բնագիրը՝ 2ա-51ա):

գ. Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց Մատենադարանի (այսուհետև՝ ԵՄՄ) ձեռ. հմր. 1176, Պատմութիւն օսմանեան թագաւորաց, 1821, Կ. Պոլիս, գրիչ՝ Գրիգոր Սարկաւազ, թուղթ, թերթ 214, 19x12x1, միասին, նօտր շղագիր²⁹:

դ. ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 1329, Պատմութիւն Օսմանեան թագաւորաց, 1771 թ., ստացող՝ Թադէոս Վրդ. Կեսարացի, թուղթ, թերթ 288, 16,5x10,5x2,5, միասին, նօտր շեղագիր:

ե. ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 3167, Պատմութիւն Համառօտ Թագաւորացն Օսմանցւոց, 1783-1784 թթ., հավանաբար՝ Կ. Պոլիս, թուղթ, թերթ Բ+ 636, 21,5x15x4,5, միասին, նօտր շեղագիր³⁰:

զ. ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 464, Համառօտ եւ ստուգագոյն պատմութիւնը Օսմանցւոց թագաւորութեան, Ժողովածոյ, XVIII-XIX դդ., Կ. Պոլիս, գրիչ՝ Ստեփաննոս Քարտուղար Կ. Պոլսեցի, թուղթ, թերթ 258, 23x17x1,5, միասին, նօտր շեղագիր³¹:

է. Փարիզի Ազգային գրադարանի (այսուհետև՝ ՓԱԳ) ձեռ. հմր. 334, Ժամանակագրութիւն Օսմանցւոց թագաւորաց, Ժողովածոյ, 1697-1817, Կ. Պոլիս՝ Պալաթի Սբ. Հրեշտակապետ եկեղեցի, գրիչներ՝ Կոմիտաս Քէօմիւրճեան և անանունք, թուղթ, թերթ 184, 160x205, միասին, նօտրգիր (բնագիրը՝ 53-71բ):

4. Համառօտ ստորագրութիւն Կ. Պոլսի նեղուցի, տեղն անհայտ է³²:

5. Պատմութիւն Աղեքսանդրի (թուրքերեն)³³ (անտիպ):

ա. ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 988³⁴, թուղթ, թերթ 188, 20x15x2,5, միասին, նօտր շեղագիր:

բ. ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 1842, թուղթ, թերթ 452, 21x15x3, միասին, նօտր շեղագիր:

գ. Վենետիկ, ձեռ. հմր. 473, Տաճկերեն թարգմանութիւն Աղեքսանդրի պատմութեան:

6. Պատմութիւն համառօտ Դժ տարւոյ Օսմանցոց թագաւորացն, որ սուլթան Օսմանէն մինչեւ այսմ սուլթան Մուհամետոս ԺԹ թագաւորք են... Համառօտեալ ի սուլթան Օսմանայ մինչեւ ցսուլթան Ալիմճ Տաճիկ թուականօք, ի սուլթան Ալիմճ մինչեւ ցսուլթան Մուհամէտ՝ Հայոց թուականօք, ի սուլթան Մուհամէտէ մինչեւ այս սուլթան Մուհամէտիս ճուլուն՝ Տաճիկ թուականօք, եւ մինչոր Լամէ Հայ թուականօք, ՄՄ ձեռ. հմր. 1675, Մատենագրութիւնք, 1731-1732 թթ., Գալիպօլի, գրիչ՝ հաշիօ Գալիպօլցի, ստացող՝ Աբրահամ Ա Կրետացի, թուղթ, թերթ 277, 16,4x10,5, միասին, նօտրգիր (բնագիրը՝ 2ա-174ա)³⁵:

Հրատ.- երեմիա Քեօմիւրճեան, Պատմութիւն Համառօտ Դժ տարւոյ Օսմանցոց թագաւորացն, աշխատասիրութեամբ՝ Ժ. Ալեքիսյանի, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, 285 էջ: Գրախոս.- Պ. Հովհաննիսյան, Երեմիա Քյոմուրճյանը և նրա «Պատմութիւն համառօտ» աշխատութիւնը, «Երևանի համալսարան» (Լրատու), 1984, N 1, էջ 21-23:

7. Պատմութիւն հրակիզման Կոստանդնուպօլսոյ³⁶:

ա. ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 892, 1675 թ., Ստամպօլ, գրիչ՝ Յովհաննէս Երէջ Երկան, ստացող՝ Մինաս վրդ. Ամգեցի, թուղթ, թերթ 373, 15x10x6, միասին, նօտրգիր (բնագիրը՝ 172բ-270բ-274աբ (գատարկ)³⁷:

բ. Անկյուրիո Կարմիր վանքի մատենադարանի ձեռ. հմր. 115, 1700թ., Կարմիր վանք Անկիրիոյ, գրիչ՝ Մովսէս վրդ. Շիրինեան, բամբակե թուղթ, թերթ 255, 20,5x15x1,5, 14,7x10, նօտրգիր (բնագիրը՝ 115աբ-252աբ):

Հրատ. - Երեմիա Ձելէպի Քէօմիրճեան, Պատմութիւն հրակիզման Կոստանդնուպօլսոյ, հրատարակութեան պատրաստեց՝ Գ. Բամպուքճեան, Ստանպուլ, 1991, 184 էջ: Գրախոս. - Պ. Մուրադյան, Երեմիա Ձելէպի Քյոմուրճյան. Պատմութիւն հրակիզման Կոստանդնուպօլսոյ. - ՊԲՀ, 1992, N 2-3, էջ 242-243:

8. Պատմութիւն յաջորդութեան թագաւորացն օսմանցոց: Նաև յառաջաբանութիւն խարդաչի, այսինքն աշխարհացուցի: Ողբերգականք բանք վասն Գրիգոր վարդապետի, Վենետիկ, ձեռ. հմր. 910 (անտիպ):

9. Պատմութիւն պատերազմին Պէշայ³⁸, որ ընդ օսմանցիս և ընդ գերմանացիս, Վենետիկ, ձեռ. հմր. 293³⁹ (անտիպ):

10. Պատմութիւն Ստամպօլոյ⁴⁰:

ա. ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 1030⁴¹, Երեմիա Քյոմուրճյանի ինքնագիրն է, թուղթ, թերթ 40: 20x15, միասին, նօտրգիր:

բ. ՓԱԳ ձեռ. հմր. 334, Ժողովածու, 1697-1760 թթ., Կոստանդնուպօլիս Պալատի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցի, թուղթ, թերթ 184, 160x205, միասին, նօտրգիր (բնագիրը՝ 3-49)⁴²:

գ. ՄՄ ձեռ. հմր. 1345, Ժողովածոյ, 1697 թ., Ադրիանուպօլիս Ս. Թեոդորս Զինավորի վանք, գրիչ՝ Մինաս երէց, ստացող՝ Եփրեմ պատրիարք, թուղթ, թերթ 355, 21,7x15,5, միասին, նօտրգիր (բնագիրը՝ 320ա-353ա)⁴³:

դ. ՄՄ ձեռ. հմր. 1675 (բնագիրը՝ 183ա-271բ):

Հրատ. - Երեմիա Ձելէպի Քէօմիրճեան, Ստամպօլոյ պատմութիւն, հրատարակեց և ծանոթագրեց՝ Տօքթ. Վ. Թորգոմեան, հատ. Ա, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1913; հատ. Բ, 1932; հատ. Գ, 1938: Գիրքը հրատարակվել է նաև «Հանդէս ամսօրեայ»-ի էջերում. Երեմիա Ձելէպիի Կ. Պօլսեցւոյ Պատմութիւն Ստամպօլայ տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1909, թիւ 4, էջ 97-103; թիւ 6, էջ 166-173; թիւ 7, էջ 201-208; թիւ 9, էջ 300-309; 1910, թիւ 1, էջ 23-28, թիւ 3, էջ 88-91: Վ. Թորգոմեան, Մանօթագրութիւնք Ստամպօլոյ պատմութեան ե. Ձելէպիի Քէօմիրճեան տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1910, թիւ 4, էջ 121-124; թիւ 6, էջ 179-189; թիւ 9, էջ 271-277; թիւ 9, էջ 315-318; թիւ 11, էջ 338-342, 1911, թիւ 3, էջ 162-169; թիւ 5, էջ 289-296; թիւ 9, էջ 578-585; թիւ 10-11, էջ 685-688; թիւ 12, էջ 738-745; 1912, թիւ 5, էջ 295-298; թիւ 7, էջ 411-419, թիւ 8, էջ 477-482; թիւ 10, էջ 626-632, թիւ 11, էջ 655; 1913, թիւ 3, էջ 167-175; թիւ 4, էջ 228-240, թիւ 6, էջ 365-374; 1927, թիւ 3-4, էջ 186-192, թիւ 6, էջ 326-332, թիւ 8, էջ 454-462; թիւ 10, էջ 600-607; թիւ 3-4, էջ 172-181; թիւ 7-8, էջ 355-368; թիւ 9-10, էջ 429-442; թիւ 11-12, էջ 517-532; 1929, թիւ 2, էջ 106-116, թիւ 3, էջ 164-176, թիւ 4, էջ 239-245, թիւ 5, էջ 306-314, թիւ 6-7, էջ 407-422, թիւ 8-9, էջ 509-520, թիւ 10-11, էջ 681-688; 1930, թիւ 5-6, էջ

310-323; թիւ 9-10, էջ 602-619; 1935, թիւ 3-4, էջ 123-123-138, թիւ 5-7, էջ 315-336, թիւ 8-9, էջ 408-429; 1936, թիւ 1-3, էջ 80-106, թիւ 4-6, էջ 222-241, թիւ 7-9, էջ 370-389, թիւ 10-12, էջ 479-495; 1937, թիւ 1-5, էջ 192-209: Վ. Թորգոմեան, նոր նիւթեր երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի կենսագրութեան համար. - «Հանդէս ամսօրեայ», 1930, թիւ 11-12, էջ 661-685: Վ. Թորգոմեան, երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան. Յաւելուածական մասեր ծանօթագրութեանց. - «Հանդէս ամսօրեայ», 1931, թիւ 1-2, էջ 88-123:

Թարգմ. - Eremya Çelebi Komürcüyan, *Istanbul Tarihi, XVII. asırda İstanbul, tercüme Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1952, 343 s.*

11. Պատմութիւն Փարէզի եւ Վեննայի (հայատառ թուրքերեն), թուղթ, թերթ 59, 21,8x15,5, միասիւն, նօտրգիր: Հշտկրն. թարգմանչի՝ (1ա) «Պատմութիւն Ֆարիզու եւ Վեննայի շարադրեցեալ 'ի լաթին լեզու եւ թարգմանեցեալ 'ի հայկական բարբառ յումեմնէ հոմերական ոճիւ եւ վերստին թարգմանեցեալ 'ի տաճկական բարբառ ոտաւոր ոճիւ 'ի յերեմիայ շէլէպույ քէօմիւրճեանց զարմէ որ եւ բանասէր իսկ յորջորջի առ 'ի զուարճութիւն ընթերցողաց եղբարց ի փառս»⁴⁴:

Հրատ.- Հիքեայէի Ֆարիս վէ Վէնա, 1871: Տիտղոսաթերթին՝ «Թէրճէմէի երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանց պիրատէրը մէշհուր տէր Կոմիտաս (Թարգմանիչ երեմիա Չէլէպի Քյոմուրճյան՝ եղբայրը նշանավոր տեր Կոմիտասի-Գ.Ա.)»: Գրքի մեկ օրինակը պահվում է Ե. Չարենցի անվ. Գրականության եւ արվեստի թանգարանում՝ Թ. Ազատյանի արխիվում:

12. Վիպասանութիւն առման Ս. Գէորգ եկեղեցույ, որ ի Մակէդոնիայ ի Փիլիպուպոլիս, ի ձեռաց ազգին Յունաց⁴⁵, Ստորագրութիւն Ս. Գէորգ եկեղեցույ⁴⁶, թուղթ, թերթ 12, 26,5x10x9,5, միասիւն, բոլորգիր (բնագիրը՝ Յա-ճբ)⁴⁷: Պահպանվել են Քյոմուրճյանին եւ նրա գործին վերաբերող փոքրիկ հիշատակագրություններ:

ա. 2ա. «...ի նախկին գաղափարէ ընդարձակօրէն արարեցելոց. ի հազար հարիւր քսան եւ վեց թուաբերութեան Հայոց (= 1677), ժողովեալ բարեյօժարութեամբ, զՄեսրոպ Եպիսկոպոս, եւ զներողութեամբ Աստուծոյ Առաջնորդ եւ վերատեսուչս քաղաքիս; Յամի Տեառն 1828, եւ ի Հայոց ՌՄՀէ յունիսի 16ի Փիլիպպուպոլիս ընդ հովանեաւ Սուրբ Գէորգ եկեղեցույ»:

բ. ճբ. «...եւ անձն այն իմաստասէր (երեմիա Քյոմուրճյան-Գ.Ա.) զայս եղելութիւն ապա ի սկզբանէ մինչեւ ցկատարած գովելի եւ բարձրագոյն ոճով ոսկետող շարադրութեան, նմանութեամբ եւ օրինակաւ զարդարեալ, ի սփոփական միսթարանս մատուցեալ անձանց այնոցիկ կարօտելոց՝ շարահիւսեալ է, ի հազար հարիւր քսան եւ վեց թիւ Հայոց. եւ յապրիլի ԺԳ, ի Կոստանդինուպոլիս ի յեռամատրան եկեղեցուջ ամենասուրբ Աստուածածնի եւ միշտ անարատ Կուսի»⁴⁸:

գ. «Եւ աստանօր գրող նախկին պատմութեան զանուն իւր յայտնէ՛ գոլ Երեմիա իբրև զԵրեմիա մարգարէ պատմող գոլով ինքեան այսպիսի անցից անցելոց, որպէս վիպեալ էր Երեմիա մարգարէ սքանչելի իմն գրով զանցս Ա. Երուսաղէմի ի բաբելոնական բռնութենէ»⁴⁹:

Հրատ.- Յ. Քիրտեան, Հայոց գաղթը Կամենիցէն Ֆիլիպէ (1670-1674). պատմական վաւերաթուղթ մը. - «Բազմավէպ», 1927, հատոր ԶԳ, թիւ 8-9, էջ 237-239: Հմմտ. Ե. Փէրտահճեան, Փ.հայ գաղութին ծագումը եւ անոր եկեղեցին, Փ. Պոլիս, 1929, էջ 1-9: Յ. Քիրտեան, Նիւթեր պուկարահայոց պատմութեան համար. վաւերագրութիւն մը. - «Բազմավէպ», 1929, հատոր ԶԶ, թիւ 11-12, էջ 345-348⁵⁰: Յ. Քիրտեան, Յիշատակարան մը 1677էն Ֆիլիպէի Ա. Գէորգ եկեղեցւոյն վրայօք. - «Բազմավէպ», 1930, հատոր ԶԸ, թիւ 4, էջ 161-166:

13. Վիպասանութիւն յառու՛ն Կրետե կղզւոջ (հայագիտութեանը հայտնի է նաև «Կոնդակ Ա. Կարապետ եկեղեցւոյ ի Կրետե կղզւոջ» անվանումով), ՓԱԳ ձեռ. հմր. 338, Պատմագիրք, 1670 մարտ-ապրիլ, Կ. Պոլիս, գրիչ՝ Երեմիա Չելեպի Քէօմիւրճեան, ստացող՝ Աբրահամ Չելեպի⁵¹, մագաղաթ, թերթ 89, 140x190, միասին, նօտրգիր (բնագիրը՝ 1-51բ)⁵²: Բաղկացած է 12 գլխից.

ա. [4-7բ. Նախ նախերգանապէս, զվշտակրութիւն նախնի եկելոց ազգիս մեր եւ զներգեւ անկելոցս կարճառօտեալ, որ ի բռնակալաց բազում ազգաց]:

բ. [7բ-9բ. Երկրորդ՝ յորում դառնացեալ ժամանակի գտաւ ոմն իշխան Աբրահամ անուն, որ էառ զեկեղեցի Կրիտէս կղզոյն՝ յառնելն Տաճկաց զԳանտիա]:

գ. [9բ-11բ. Երրորդ՝ պատճառ պատերազմի եւ առման նոյն Կրիտէս կղզոյն՝ սկզբնաւորեալ եւ մինչեւ զՔէօփրուլի համառօտիւ անցեալ]:

դ. [11բ-18աբ. Չորրորդ՝ վիպմութեան վասն Քէօփրուլիի եւ վասն որդոյ նորա բարեբախտապէս վէզիրութեան եւ վասն Մաճարացն մարտի առ նոքօք]:

ե. [18-23բ. Հինգերորդ՝ վասն երթալոյ որդոյն Քէօփրիլիի Ահմէտ վէզիրիս ի Կիրիտ, եւ չօրեք ամօք ըստմէ եղեալ առնէ զնա ՌճժԸ (1669) թվիս Հայոց]:

զ. [23բ-28աբ. Վեցերորդ՝ Ողբասարաս բանք սակաւութեան աղէտից անցից բնակչաց կղզոյն եւ նարդենիս]:

է. [28-30բ. Եօթերորդ՝ բանք անցից նեղութեանց, որ յիշխանութիւնս Տաճկաց զգլխաւոր պատահեալսն]:

ը. [30բ-35աբ. Ութերորդ՝ զմեր ազգիս գլուխ կոչեցելոցն խոռվութեանց պատճառն բազումքն ի նոցանէ պատուհասին յարդար դատաստանէն Աստուծոյ ի խրատ մեզ]:

թ. [35աբ-39աբ. Իններորդ՝ շարեալ եւ զբարեբարութիւն Աբրահամ իշխանին, որ էր ի Կիրիտ եւ ի յառնուլն Տաճկաց զԳանտիա՝ թէ ո՞րպէս էառ եկեղեցի մի Հայոց. գոն բանք հանճարոյ առ իս]:

ժ. [39աբ-43աբ. Տասներորդ՝ գոն եւ օրինակաւոր բանք ի խրախուսութիւն եւ մխիթարութիւն սոյն իրի դիպելոյ]:

ժա. [43աբ-46աբ. Մետասաներորդ՝ շարժէ Աստուած զնուաստութիւնս մեր ի շարադրութիւն բանիս յուղարկեալ անդր ի Կիրիտ]:

Ժբ. [46բ-50բ. Երկոտասաներորդ՝ մաղթանք եւ յիշատակութիւն իբր կոնտակի յիշատակա Տեառն եւ համայնից սակի աւարտմամբ ի փառս Աստուծոյ]:

Հրատ.(մասնակի) - Ն. Ակինեան, Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1933, էջ 103-113: Գ. Գալէմքեարեան, Կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու եւ տասն եպիսկոպոսներու եւ ժամանակին հայ կաթողիկէայք, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1915, էջ 70-74: J. von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, vol. III, C. A. Hartleben, 1829, p. 634.

14. Վիպասանութիւն յԱպրօ Չէլէպի, 1666-1672 թթ., գրիչ՝ Երեմիա Քէօմիւրճեան, ստացող՝ Աբրահամ Չէլէպի⁵³, մագաղաթ, թերթ 144, 19X14, կաշի կազմ, նօտրգիր (անտիպ):

1930 թ. դեկտեմբերին Ն. Ակինյանը տեսել է այս աշխատանքը Մյունխենում՝ Լյուդվիգ Ռոզենտհալ գրավաճառի մոտ, և շտապել է ցանկել. շարադրանքը բաղկացած է հինգ «հատոր»-ից, ընդամենը՝ 190 տուն.

Առաջին հատոր ստեղծագործութեան արարչին գէքս. եւ Յիսուսի փրկագործութեան ընտրելովք զբազում արս պատուեալս ըստ տարերաց, ըստ լուսաւորացն ընթացից, ըստ տնկականաց բնութեանց, ըստ ծաղկանց, ...:

Երկրորդ հատորիս. Ի ժամանակս սուլթան Իպրահիմի առին զԿիրիտ. փաշայն Տէլի Հիւսէին անդ երթալ գաբիտան:

Երրորդ հատորս՝ զՀրկիզմանէն: Հայոց սուրբ Նիկողայոս եւ սուրբ Սարգիս եկեղեցիք այրեալ...:

Չորրորդ հատոր: Ըստ աւերմանն Երուսաղէմի սակաւուք զգերութիւնսն ի Բաբելոն, առեալ ի Սաղմոսացն Դաւթի ողբանք ի նոյն տեսութիւն ի քանդումն տաճարին եւ եկեղեցեացն զմեր ժամանակօք:

Հինգերորդ հատոր: Բովանդակ գողբս Երեմիայի մարգարէի, որ էր ըստ քառից ալֆապէթիցն Եբրայեցոց բարբառոյն. որ ի խնդրոյ Չէլէպոյն աստ ոտիւք տաղաչափեալ առ ի յիշատակութիւն սուրբ մարգարէին եւ ի թախճանս ականատեսութեան կղզոյն Կրիտեայ եւ վասն եկեղեցեացն աւերածոյն...:

Երկն ավարտվում է «Ասացեալ ճառս առ սակի աւարտման սոյն գրոց» հիշատակարանով⁵⁴:

15. Տաճկերէն պատմութիւն հայոց առեալ ի Խորենացոյն թարգմանաբար, Վենետիկի ձեռ. հմր. 411⁵⁵ (անտիպ):

16. Տարեգրական պատմութիւն, Վենետիկի ձեռ. հմր. 476, բաղկացած է միջագիր 255 թերթից, ունի մի քանի դատարկ թերթ, գրությունն այնքան էլ գեղեցիկ չէ⁵⁶: Ինչպէս վկայում է ձեռագրի առաջին թերթի հիշատակագրությունը, ձեռագիրը Երեմիա Քյոմուրճյանի ինքնագիրն է. «Այս գիրք ողջոյն է գործ և ձեռագիր Երեմիայ Չէլէպոյն Քեօմուրճեան (բայց ի քանի մի տող բա-

նից և ի քանի մի թղթոց, զոր լընթացս տեսանես օտար գրչաւ գրեալ, թերեւ ի ճէվահիրճի Տիրացու Մաղաքիայէ, կամ յայլմէ»⁵⁷:

17. Օրագրութիւն⁵⁸, ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 1893, 1648-1662 թթ., գրիչ և ստացող՝ հեղինակը, թուղթ, թերթ՝ 373, 15x10x6, միասիւն, նօտր շեղագիր⁵⁹:

Հրատ.- Օրագրութիւն Երեմիա Չելեպի Քէօմիւրճեանի, հրատ.՝ Մ. արքեպս. Նշանեան, Երուսաղէմ, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1939, 715 էջ:

Այլ երկեր⁶⁰

1. Այլ իմն բան հրէի կնոջն Քերային (անտիպ):

ա. ՓԱԳ, ձեռ. հմր. 334 (բնագիրը՝ 50-51բ):

բ. ՄՄ ձեռ. հմր. 1675 (բնագիրը՝ 271բ-274ա):

2. Կտակ խաչելութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի (հայատառ թուրքերեն), Վիեննա, ձեռ. հմր. 408, Հավաքածոյ-Քարոզգիրք, XVIII դար (1679 թ.-ից հետո), թուղթ, թերթ՝ 273, 10x7,5, միասիւն, 8x5, նօտրգիր⁶¹ (անտիպ):

3. Հարցմանց գիրք համառօտ (անտիպ):

ա. Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանի ձեռ. հմր. 498 (Ա. Ամենափրկիչ 151, գգ. 20), 1681 թ., Կ. Պոլիս, գրիչ՝ Խաչատուր աբեղա, թուղթ, թերթ՝ 110, 14,2x10,3, միասիւն, նօտրգիր⁶²:

բ. ՄՄ ձեռ. հմր. 72, Հարցմանց Գիրք, Ժողովածոյ, XVIII դ., թուղթ, թերթ՝ 224, 14,6x10,7, միասիւն, նօտրգիր: Բովանդակում է՝

• [123ա-126ա. Առաջին գաւազան Արամեանց յորդուց յորդիս՝ յարարածոց սկսեալ]:

• [126ա-128ա. Երկրորդ գաւազան Արշակունեաց յորդուց յորդիս]:

• [128աբ. Մարգարանք Հայոց]:

• [128բ-129բ. Ե]րրորդ գաւազան Բագրատունեաց որդուց յորդիս:

• [129բ-130բ. Զորրորդ գաւազան Ռուբինեանց յորդուց յորդիս]:

• «131ա-133ա. Հարց. եւ ո՞րպէս յատկացան իշխանութիւնք մեր Հայոց»:

• «133բ-138ա. Հարց. Գարձցուք ընդ սրբագիրսն, որ պատմէ գիւրայէլէ, և ո՞րք են երկոտասան ցեղքն Իսրայէլի»:

• «138բ-147ա. Գլուխ ԺԳ-երրորդ. Հարց. Քանի՞ք են աւետարանիչք և ո՞րք են»:

• «147ա-154ա. Գլուխ ԺԵ-երրորդ. Վասն եկեղեցւոյ և եկեղեցական կարգաւորութեանց»:

• «154ա-155ա. Գլուխ ԺԶ-երրորդ. Վասն պատմագրաց Հայոց»:

• «155ա-158ա. Գլուխ ԺԷ-երրորդ. Վասն շորից սուրբ ժողովոցն»:

• [158բ-161ա. Վասն կաթողիկոսացն Հայոց]:

• [167ա-168ա. Վասն կաթողիկոսացն Աղուանից]:

• «168ա-169բ. Հարց. Վասն է՞ր վեհապետ գահին Հոսոմայ անէծս և օրհնութիւնս տայ յԱւագ Ուրբաթին»:

- «169բ-172բ. Հարց. Ո՞րք են դաւանութիւն ուղղափառ հաւատոյ»:
- [173ա-178բ. Հարց]. Որպէ՞ս պարտ է մարդոյ աղօթել և կամ պահել զինն ի սէրն Աստուծոյ:

- «179բ. Հարց. Քանի՞ են, որք պարտին գոլ ներհանդիսութեան պատարագին»:

- [179բ. Հարց. Զի՞նչ նշանակէ ժամատուն և Տէր ողորմեայիքն: Պատասխանի]⁶³:

գ. ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 863, Ժողովածոյ, թուղթ, թերթ 556, 21x16x4, երկսիւն, նօտրգիր (թերի, բնագիրը՝ 546բ-556 (դատարկ):

4. Պատմութիւն ոտանաւոր բանիւք ի Դարանաղեցի Երեմիայէ 3աղագս սապէթա անուն Զմիւռնացի հրէի միոյ որ ասէր զանձնէն թէ Մեսիայն է ՌձժԵ (1666) Հայոց թիւն, ԻԸ (29) յունվար ամսոյ կալեալ զնա՝ կապանօք ի Կոստանդնուպօլիս բերեալ զնեն ի բանտի⁶⁴:

ա. ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 605, Ժողովածոյ, XVII դ., ստացող՝ Գրիգոր Վրդ. Ամթեցի, թուղթ, թերթ 35, 22x15x1, նօտրգիր⁶⁵:

բ. ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 1896, Վերտառութիւնք բանաստեղծականք, 1801-1802 թթ., Իսկիւտար, գրիչ եւ ստացող՝ Մարտիրոս Սրկ. որդի Մովսէս քահանայի, թուղթ, թերթ 188, 18x10,5x1,5, միասիւն, նօտրգիր⁶⁶:

գ. ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 2829, Ժողովածոյ, 1724 թ., գրիչ եւ ստացող՝ Եղիա Վրդ. Կեսարացի, թուղթ, թերթ 320, 20,5x15,5,5x3,5, միասիւն, նօտր շեղագիր:

դ. ՄՄ ձեռ. հմր. 8780, 3աղագս Դերաքրիստոսին, որ Կէլտի-կէլտի ասի, արարեալ և շարագրեալ Երեմիա դպրի Կոստանդնուպօլսեցոյ, որ էր ժամանակակից և տեսող իրացն ՌձժԵ⁶⁷ թուղ, Զափաբերականք, XVIII դ., թուղթ, թերթ 30, 17,3x11,5, միասիւն, նօտրգիր (բնագիրը՝ 3ա-16բ):

ե. ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 959, 3աղագս Դերաքրիստոսին, որ Կէլտի-կէլտի ասի, արարեալ և շարագրեալ Երեմիա դպրի Կոստանդնուպօլսեցոյ, որ էր ժամանակակից և տեսող իրացն: Ի թուին ՌձժԵ, Ժողովածոյ, 1771-1776 թթ., Կարին-Արզրում, գրիչ եւ ստացող՝ Մելքոն Կարնեցի ձինիսեան, թուղթ, թերթ 840, 20x15x5,5, երկսիւն, նօտր շեղագիր:

զ. Հ. Քյուրտյանի հավաքածուի ձեռ. հմր. 44, Պատմութիւնք Սապէթ հրեայի, թուղթ, թերթ 145, 6x8x1, միասիւն, նօտրգիր⁶⁸:

է. Վենետիկի ձեռ. հմր. 1155, Ոտանաւոր պատմութիւն ի վերայ Սապէթայի սուտ միսիային:

Հրատ.- Տետրակս այս կոչի Սապէթայի Սեու համբաւեալ ի հրէից. ոմն խաբեբայ Սապէթայ անուն կամէր կրկին մոլորել զմոլորեալսն, Կ. Պոլիս, հրատարակութեան թվականն անհայտ է: Յ. Քիւրտեան, Նոր նիւթեր Երեմիա Զէլէ-պի Քէօմիւրճեանի մասին. - «Բազմավէպ», 1967, հատոր ձիւն, թիւ 3-5, էջ 88-94:

Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը, աշխատասիրությունը՝ Հ. Սահակյանի, հատոր երկրորդ, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 455-477:

5. Նոյնոյ Երեմիայի շարագրեալ ոտանաւորս, վասն վերստին խայտառակութեան հրէից (տնակապերը հողում են՝ «Էրեմիայի»):

ա. ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 605:

բ. ՄՄ ձեռ. հմր. 8780 (բնագիրը՝ 17ա-17բ):

գ. ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 959:

դ. Հ. Քյուրտյան հավաքածուի ձեռ. հմր. 44:

Հրատ.- Յ. Քիրտեան, Նոր նիւթեր Երեմիա Չելեպի Քէօմիւրճեանի մասին. - «Բազմավէպ», 1967, հատոր ճիւղ, թիւ 6-8, էջ 143-144: Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը, հատոր երկրորդ, էջ 476-477:

6. Վասն էքմէքճի առնաւուտ Տիմոյի ումեմն, որ սիրեաց զաղջիկ մի հրէի Մրգատայ անուն, եւ սուրբ խորհրդով քարոզէ նմա զՔրիստոս, եւ աղջիկն խոստանայ երթալ ընդ նմա ուր եւ կամիցի մանուկն:

ա. ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 605:

բ. ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 1896:

գ. ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 2829:

դ. ՄՄ ձեռ. հմր. 11010, [Պատմութիւն Տիմօյին], Տգէտի անպէտ, 1676 թ., գրիչ՝ Ամբակում գպիր⁶⁹, թուղթ, թերթ՝ 103, 14,7x9,7, միասին, նօտրգիր (բնագիրը՝ 3ա-13ա):

ե. Մեսրոպ Մագիստրոսի վկայությունը՝ գործը՝ «Պատմութիւն համառօտ Տիմօյին» անվանումով, տեղ է գտել նաև Ավետիք Տիգրանյանի ժողովածուում (Դ, էջ 121)⁷⁰:

զ. Նյու-Յորքի Հանրային գրադարան, Սպենսեր հավաքածու, ձեռ. հմր. 5, թուղթ, թերթ՝ 80, 18,5x13, միասին, նօտրգիր:

է. ՄՄ ձեռ. հմր. 7715, 1680, ԺԸ դար (1717 թ. հետո), գրիչներ՝ Պապիկ մահտեսի, Անտոն, Գրիգոր, ստացող՝ Հովհաննես, թուղթ, թերթ՝ 126, 14,2x9x2, միասին, նօտրգիր (բնագիրը՝ 67բ-77բ):

ը. ՄՄ ձեռ. հմր. 8780 (բնագիրը՝ 17բ-30ա):

թ. ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 959⁷¹:

ժ. Հ. Քյուրտյանի հավաքածուի ձեռ. հմր. 44, [Պատմութիւնք] Տիմօյ առնաւուտի:

Հրատ.- Հ. Սահակյան, Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանի մի անտիպ պոեմը. - «Բանբեր Մատենադարանի», N 6, Երևան, 1962, էջ 409-427⁷²: Արտատպությունը՝ Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը, հատոր երկրորդ, էջ 478-501: Յ. Քիրտեան, Նոր նիւթեր Երեմիա Չելեպի Քէօմիւրճեանի մասին. - «Բազմավէպ», 1967, հատոր ճիւղ, թիւ 6-8, էջ 144-149: A. K. Sanjian and A. Tietze (ed. and tr.) *Eremya Chelebi Kömürjian's Armeno-Turkish Poem "The Jewish bride"*, Budapest, 1981, 198 p.

Հայաստան թուրքերեն թարգմ. - ՄՄ ձեռ. հմր. 9700 (բնագիրը՝ 50ա-56ա), ՄՄ ձեռ. հմր. 11010 (բնագիրը՝ որոշ ընդմիջարկով լրացնելով 13բ-42ա), ՄՄ ձեռ. հմր. 1456-ը (բնագիրը՝ 3ա-25ա): Սկսվածք-ենթավերնագրերը՝ համաձայն ձեռ. հմր. 11010-ի.

- «13բ-14բ. Կելեկյւրմ կելիշէլւմ. պու կուզգէլիք կէշէր պիշ կիւն. գէման թաւուր թաւուր ջտի. ալի սըռըն աշար պիր կիւն»:

- «15ա. Փէս վլահէլընտէ ի սէվիլէրտէ. Տիմօ պրատէրի սաքին օրատէ»:

- «15բ. Գաշան օքութտի Տիմօ՝ մէքթուպի՛. էֆղան էյլէյուպ ճիկէր խուն օլտի»:

- «15բ-16բ. Պէնըմ իգէթլի պրագէր ազազըմ. խէնա ու սէլամ նիհազսուն արըմ»:

- «16բ-17բ. Ֆէնէնտէ տըր մէքեանլէրի. Հունքեար թահթի սէյիրլէրի»:

- «17բ-18ա. Պու մէքթուպ վլահէ վասըլ օլտուքտէ. Տիմօ գարտաշի մէսմու օլտուքտէ»:

- «18ա-18բ. Օլ մրգատանըն շէշմի ունազատի՛. մուտամ Տիմօիւ զունտէ գալմշիտի՛ »:

- «19ա-21ա. Տէիմտի տինլէ էարանի սէֆա՛. պապա Տիմօնըն իւզունէ պագա՛ »:

- «21բ-23ա. Իւճէ տաղլէրըն պաշընտէն յաշան տուճանի կօրտուն մի»:

- «23բ-24ա. Պուֆիղան տուքէնմէզ ֆիրագի՛ս. ֆէրհատ օլտուրէն վէժեալ էր ալտի՛ »:

- « 33բ. Չէվիրտի սօզլէրըն մուքէրէր տիլի՛. առնաւուտէ գարշը պունի սիլլէրտի»:

- «36բ-38բ. Գըզըն անասը սապահըն գալգուպ. գըզ էաթաղընէ գըզի պալմալուպ»:

- «38բ-39 ա. Էհէ՛յ շֆուտ մագուլ օլմուշ. պօլ առնաւուտ էյլիկ էթմիշ»:

- «39բ-41ա. Պու կէլտինըն վագիսընի. աաշուպ տախի տասթան օլտի»:

- «41բ-42ա. Երուարլէրիտի մուտամ պուպէսթէլէ. իստիլահ ուզրէ ուռու՛մըն գզլէրի»⁷³:

7. Ջատագուլութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ⁷⁴ (անտիպ):

ա. ՓԱԳ ձեռ. հմր. 334, Պատասխանի Աստուծով եւ վասն Աստուծոյ, որ արգիլեաց զիսկ որք ասենն. յերեմիայէ [Քէօմիւրճեան] (բնագիրը՝ 142աբ-280աբ):

բ. ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 533, Ջատագուլութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Ժողովածոյ, 1716 թ., գրիչ Մարտիրոս, թուղթ, թերթ 442, 22x15x4, միասին, նօտրգիր (բնագիրը՝ 101աբ-280աբ): Բովանդակում է՝

- «104աբ. Գլուխ առաջին՝ որ ոմանք ի մերում ժամանակիս, սկսան համարձակիլ ասելով, թէ ընդէ՛ր ոչ դընի ջուր ի խորհուրդ սբ. պատարագին մեր»:

- «115աբ. Երկրորդ գժտութեան պատճառ գտեալ են թէ ընդէ՞ր շունիմք
զվերջի օծումն...»:
- «121աբ. Երրորդ առ այնոսիկ՝ որք ասեն թէ երբ խոստովանեսցի ողջ
զղջմամբ ընդէ՞ր դնիցի լուծ ապաշխարութեան»:
- «127աբ. Չորրորդ՝ թէ հայքս զկատարեալ խոստովանութիւն շունին»:
- «133աբ. Հինգերորդ՝ ասեն թէ անկեալ քահանայն մի արգելցի առ ի
կատարել զսրբազնագործ խորհուրդ պատարագին»:
- «Թէ ընդէ՞ր օծեն զննչեցեալ քահանայն»:
- «Թէ ընդէ՞ր ոչ առնի Դ և Ե կին որ զերրորդն առնողին զպոռնիկ
ասեն»⁷⁵:
- «143աբ. Առ այնոսիկ որք ասեն թէ ընդէ՞ր յերկու ճրագալոյցսն զպա-
տարագ առնեմք, եւ զայն ուտելով յերեկոյսն»:
- «152աբ. Թէ ընդէ՞ր ոչ պահիցեմք պահք զամենայն աւուրս շաբաթուն ի
բօլոր տարին համաձայնելով ընդ Հոռոմայ եկեղեցւոյն զոր նոքա կոչեն վիճիլ»:
- «161աբ. Առ այնոսիկ որք ասեն ընդէ՞ր յաճախ եւ յերկար են եղեալ
զպահանս»:
- «172աբ Առ այնոսիկ որք ծաղր առնեն զխտրութիւն կերակրոց Հայոց»:
- «178աբ. Որք ասեն թէ ընդէ՞ր յերկար է այնքան ժամակարգութիւնքն
մեր»:
- «182աբ. Առ այնոսիկ որք ասեն թէ ընդէ՞ր յերկարէ պատարագն մեր եւ
այն զի Ֆանթագիեայ եւ թանթանայիւ»:
- «190աբ. Առ այնոսիկ որք ասեն թէ ընդէ՞ր ի պատարագն ողջոյն համ-
բուրին զոր ոչ ունին այլ քրիստոնեայք»:
- «194ա. Թէ զինչ է Քս. յարեան որ համբուրեն զմիմեանս ի Զատկի
յաւուրս»:
- «203աբ. Լուաք թէ ոմանք ասեն վասն Այսմաւուրքին»:
- «208աբ. Առ այնոսիկ որք ասեն թէ զինչ ջրօրհնէքն, այսինքն խաշա-
լուայ, կամ խաշահանգիստ»:
- «209աբ. Առ այնոսիկ որք ասեն թէ զինչ է խաղողօրհնէքն»:
- «212աբ. Զինչ է մասն այն...»:
- «214աբ. Որք ասեն թէ Զինչ են սրբոց պատկերս յեկեղեցին»:
- «218աբ. Որք ասեն թէ կահք եւ սպասք, այսինքն անօթ եկեղեցւոյ ըն-
դէ՞ր այնքան լինիցի եւ զինչ օգուտ»:
- «223աբ. Թէ զինչ է տընօրհնէք, եւ գերեզմանօրհնէք»:
- «227աբ. Զինչ է աջ տալն իրիցուն»:
- «233աբ. Զինչ է կիրակամտի խունկ ծխելն, կամ արգիլումն յածիւեաց,
եւ ի բաղանեաց յաւուրս կիրակէի»:
- «239աբ. Թէ զինչ է ժամուցն եւ հոգւոցն հարցն եւ կիրակմուտն»:
- «242աբ. Որք ասեն թէ զինչ է մատաղն՝ զոր ի հնումն հրէայք առնէին»:

• «252աբ. Որք ասեն բազումք եւ զայս թէ եպիկոպոսք, վարդապետք, ընդէ՞ր առնուն դրամ...»:

• «264աբ. Առ այնոսիկ որք ասեն թէ տղայք մեր ընդէ՞ր փտին [ի վերայ] սաղմոսարանին այնքան»:

• «270աբ. Առ այնոսիկ որք ասեն եկեղեցեաց առ յեկեղեցիս գնալ...»⁷⁶:

գ. ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 1205, Ջատագովութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, թուղթ, թերթ՝ 120, 18x12,5x1,5, միասին, նօտրգիր (թերի):

դ. Վիեննա, ձեռ. հմր. 779, Պատասխանի Աստուածով եւ վասն Աստուծոյ, XVIII դար, թուղթ, թերթ՝ 335, 27x20, 20x15, նօտրգիր (բնագիրը՝ 1ա-4ա):

8. Սաղմոսարան՝ հայերեն և հայատառ թուրքերեն, թարգմանիչ՝ Երեմիա Չէլէպի⁷⁷:

ա. ՄՄ ձեռ. հմր. 1644, XVIII դ., թուղթ, թերթ՝ 308, 15,7x10,5, երկսին, նօտրգիր:

բ. Վենետիկի ձեռ. հմր. 85 (հին հմր.՝ 354), Սաղմոսարան, թուղթ, թերթ՝ 166, 20,7x15,5(16x8,5), երկսին, նօտրգիր:

գ. Վիեննայի ձեռ. հմր. 988, Հաւաքածոյ, թուղթ, թերթ՝ 189, 13x9,5, 10x6,5, նօտրգիր:

դ. ՄՄ ձեռ. հմր. 1645, Ժողովածոյ (բաղկացած է երկու տարբեր ձեռագրից), 1715 թ., ձեռագիր Ա, թուղթ, թերթ՝ 118, 15,5x11, միասին, շղագիր (բնագիրը՝ 1ա-115բ)⁷⁸:

9. Վարդավառի քարոզ (հայատառ թուրքերեն), Վիեննա, ձեռ. հմր. 408⁷⁹ (բնագիրը՝ 9ա-21բ):

10. Վիճաբանութիւն ընդդէմ հրէիցն, Վենետիկ, ձեռ. հմր. 1155⁸⁰ (անտիպ):

11. Վիճաբանութիւն Յունաց (Ջատագովութիւն հայկական եկեղեցւոյ), Վենետիկ, ձեռ. հմր. 621 (դարան Բ.բ), 1656, գրիչ՝ Երեմիա Չէլէպի, ստացող՝ տիրացու Կիրակոս⁸¹ (անտիպ):

12. Յայսմաւուրք համառօտ, ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 1076, թուղթ, թերթ՝ 175, 20x15x2,5, միասին, նօտրգիր⁸²:

Երեմիա Քյոմուրճյանը հեղինակել է նաև բազմաթիւ ուղերձներ, գանձեր, ողբեր, ներբողյաններ, որոնք ներկայացնում ենք՝ հիմք ընդունելով ներքոնշյալ ձեռագրերը.

13. ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 1059,⁸³ Հավաքածոյ, գրիչ և ստացող՝ Երեմիա Չէլէպի, թուղթ, թերթ՝ 107, 20x15,2x2, միասին, նօտրգիր:

ա. «28բ-30բ. Զայս ի խնդրոյ ումեմն Մանուէլի գրեաց առ հայրն ծերունի: Թուղթ որդւոյն առ հայր՝ նախագիծ իւր անուն»: Հրատ. - Օրագրութիւն Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի, տե՛ս Յաւելուած (այսուհետև՝ Յաւելուած), էջ 556-558:

բ. «30բ-31բ. Տաճկաբառ թուղթ եւ արզ նախագիծ գնորայն անուն», նույնը, էջ 578-579:

գ. «31բ-32բ. Տաճկաբառ թուղթ որ է մուհապէթնամէ առ Պուրսացիս ոմանս» (տնակապերը՝ ԷՐԷՄԻԱՅ ԿԵՏԱԷՆ,⁸⁴ վերջատառերը՝ ԷՏԷՐ ՔԷԼԱՄ), նույնը, էջ 579-580:

դ. «32բ-33բ. Առ տաճիկ ոմն հայագարմ թուղթ եւ արզնամէ նախագծօք» (տնակապերը՝ ԷՐԷՄԻԷ ՊԷՆՏԷ), նույնը, էջ 580-581:

ե. «33բ-35բ. Զայս գրեաց վերձանութեամբ առա Աբրո ոմն իշխան որում գլուխն ունէր Զ տամբ յանկեալ անդրադարձ եւ զի ոչ գտաւ, իսկ մնացեալն այս է որ գրեցաւ, որում գլուխն՝ Ի գերահրաշ», նույնը, էջ 559-563:

զ. «35բ-36ա. Ի ներքոյ նամակիս զայս գրեաց թէպէտ ոտանաւորաբար, այլ նախագիծքն զանուն իշխանին եւ վերջնագիրքն զանուն գծողին յայտնէ, եւ զայնս որ ասացաւ Ֆռանկի տառիւ եւ հոռմի գրեցաւ, թէպէտ աստ անդէպ» (սկզբնատառերը՝ ԱԲՐԱՀԱՄ ԻՇԽԱՆ ՄԱԿԵԴՈՆԱՅԻՈՅ ՆՈՒԷՐ ԵՒ ԸՆԾԱ, վերջատառերը՝ ԷՐԷՄԻԱ ՉԵՉԻՆ ԴԱՐԱՆԱՂԵՅԻՈՅ ԱՍՅԵԱԼ ԷՂԵԻ), Յաւելուած, էջ 564-565:

է. «36ա-36բ. Իսկ զայս ի վերայ գրեաց թէ հասնի առ այս ինչ ձեռ ուրուք եւ այլագնաբառ վիպեաց նա, եւ նախագիծն եւ վերջնատառ ունի զյայտ ինչ, եւ զտառան տաճիկ արար զանունն ի միջի եւ զթիւն ամսօք» (սկզբնատառերը՝ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՓԱՓԱՉԱՏԷ ՏՈՒՐ ՊԷՆՏԷ, վերջատառերը կրկնությամբ՝ ԷՐԷՄԻԷԱ ԿԷՏԱԷՄ, վերջին տողի շորս վանկերը՝ (ԱՊՐՈ)), նույնը, էջ 565-566:

ը. «36բ-38ա. Զայս նամակ առ որդի նորին գրեաց, որում անունն նախագիծ տանց յայտնէ եւ զիւրն ի վերջադասն այլազն տառիւք, նաեւ ի միջի այլ բառիւք բանահիւսեալ եւ ոսկէփայլ զարդարեալ» (սկզբնատառերը՝ ԱԲՐԱՀԱՄ ԻՇԽԱՆԻ ՈՐԴՈՒ ԱՌ ՊԱՐՈՆ ՍԱՐԳԻՍ, վերջատառերը՝ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԻՐԻՅՈՒ ՈՐԴԻ ՅԷՐԷՄԻԱ ԾԱՌԱՅԷԴ), նույնը, էջ 566-570:

թ. «39ա. Գիր անյարմար ընթանայցէ» (սկզբնատառերը՝ ԳԻՐՍ ԵՒ ԲԱՆՍ ԵՐԵՄԻԱԷ), նույնը, էջ 576:

ժ. «40ա. Է՛յ ծնունդ մըտացս իմ բխման է», (սկզբնատառերը և վերջատառերը՝ ԷՐԷՄԻԱՅԻ), նույնը, էջ 570-571:

ժա. «40բ. Է՛ բանաւոր թռչուն՝ ւ յարգոյ», բաժանված է երեք առանձին մասի, նույնը, էջ 571-572:

ժբ. «41ա. Էսրարի սաֆիւթ սըտգի տիլ ու տէ», նույնը, էջ 582-583:

ժգ. [41բ. Առ Պետրոս Չելեպի] (սկզբնատառերը՝ ՊԵՏՐՈՍ ՉԷԼԷՊՈՅ, վերջատառերը՝ ԷՐԷՄԻԱՅԻ ԱՂԷՐՍ), նույնը, էջ 536-537:

ժդ. [42ա-44ա. Թուղթ սիրոյ առ Նիկոմիդացիս], հրատարակեց՝ Ն. Ծովականը. - «Սիրոն» ամսագիր, Երուսաղէմ, 1932, թիւ 12, էջ 393, արտատպությունը՝ Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը, հատոր երկրորդ, էջ 451-454:

ժե. «44բ-49ա. Զայս թուղթ յերկար ողբերգական առաքեալ առ Աբրահամ Չելեպին, որ էր ի Կորնթոս Մօռա, եւ աստ վեցամեայ դուստր մի ունէր զի մեռաւ», Յաւելուած, էջ 605-610:

- ժզ. [49ա-52ա. Թէքիրտաղի բարեկամներուն ուղղեալ], նույնը, էջ 537-549:
- ժէ. «52բ. Մուսինան ասլի փաքտէն» (տնակապերը՝ ՄՈՒՐԱՏ ԶէլէՊիՄ), նույնը, էջ 583-584:
- ժը. «53ա. (սկիզբը՝ թերի) Քէթպ էգէլի արզան տէյէմ», նույնը, էջ 585-586:
- ի. [53բ-54ա. Գովեստ Փիլիպպոս կաթողիկոսի], նույնը, էջ 550-551:
- իա. [54ա-54բ. Գովեստ Նահապետ կաթողիկոսի], նույնը, էջ 576-577:
- իբ. «55բ. Ի Երուսաղէմէ առ ի Ստամպոլ», նույնը, էջ 551-552:
- իգ. [57բ. Առ Խօճայ Կարապետ Կարնեցի] (վերջին 6 տողերի սկզբնատառերը՝ էՐԷՄԻԱ), նույնը, էջ 552-553:
- իդ. «58ա-59ա. Այբն ասէ Այ մարդ լըսէ գիմ գանկատնիս», Յաւելուած, էջ 554-556:
- իե. «61բ-65բ. Առ թագաւորն Լեհաց», նույնը, էջ 526-536:
- իզ. [65բ-67ա. Թուղթ մխիթարութեան առ անծանօթ ոմն], նույնը, էջ 502-506:
- իէ. [67բ-68ա. Գիր յանդիմանութեան առ Իրբանոս ոմն], նույնը, էջ 500-502:
- իը. «68բ-69ա. Ղարիպի», նույնը, էջ 665-666:
- իթ. [69բ. Առ եպիսկոպոս ոմն], նույնը, 498-499:
- լ. 71ա-87ա. Թվով քսանհինգ ոտանավոր՝ ամբողջական կամ թերի, որոնց սկզբնատողերը սկսում են այբուբենի տառերով:
- լա. «87բ և 90ա. Յիշեա՛ ըզՅորն՝ արդար և անարատ էր», նույնը, էջ 666-667:
- լբ. «88ա-89ա. Քեզ բարեկամ կալ գքո լըռելդ», նույնը, էջ 668-670:
14. Հավաքածոյ-գանձատար, ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 1042, XVII դարի երկրորդ կես, Կ. Պոլիս, թուղթ, թերթ 140, 20x14x2, միասին, նօտրգիր:
- ա. «70ա. Երեմիայ Զէլէպոյ գանձ ի վերայ Յակոբ կաթողիկոսին», հրատ.՝ Ն. Ակինյանը. - Երեմիա Զէլէպի Քէօմիւրճեան. կեանքն եւ գրական գործունեութիւնը. - «Հանդէս ամսօրեայ», 1933, թիւ 9-10, էջ 588-595:
- բ. «77բ-79բ. Ողբ ասացեալ Երեմիայի ի մահն մահտեսի Ամբակումի որ էր Կ ամաց, ի թվ. ՌՃԷ», Յաւելուած, էջ 587-589, հմմտ. Վ. Թորգոմեան, Ստամպոլոյ պատմութիւն, հ. Բ, էջ 745-749:
- գ. «79բ-90բ. Ներբողեան ասացեալ Երեմիայի առ ի թաղումն Աբրահամ Զէլէպոլ դստերն փոքեր որ ի թվականն ՌՃԺ եւ ի է Օգոստոսի» (առաջին հատվածի սկզբնատառերը՝ ՅԵՐԵՄԻԱՅ ԾԱՌԱՅԷԴ), նույնը, էջ 589-605:
- դ. «96բ-104ա. Գանձ ասացեալ Երեմիայի ի վերայ մօրն իւրոյ ՌՃԺԲ թվին Հայոց յորում ամի հանգուցեալ լինի ի Քրիստոս: Նորա եւ մեզ եւ ամենեցուն Տէր ողորմի, ամէն», նույնը, էջ 611-622, արտատպությունը՝ Հ. Սահակյան, Երեմիա Քյոմուրճյան, էջ 141-147:

ե. «111ա-112բ. Գանձ եւ ողբ ի վերայ հօրն ասացեալ՝ այգուցն» (տնակապերը՝ ԵՐԵՄԻԱ), Յաւելուած, 623-626, հմմտ. վ. Թորգոմեան, Ստամպուլոյ պատմութիւն, հ. Բ, էջ 749-753:

զ. «105ա-108բ. Գանձ ասացեալ Երեմիայի ի վերայ վաղամեռիկ դստերն Սողոմէի», Յաւելուած, էջ 627-634:

է. «90բ-96բ. Ագուլեցի Խօճայ Խօսրովի մահուան, ճառ ի սկզբանէ մինչ ի նորին վաղճան: Ասացեալ ի խնդրոյ ամուսնոյ նորին», նույնը, 635-648, արտատպութիւնը՝ Հ. Սահակյան, Երեմիա Քյոմուրճյան, էջ 148-160:

ը. «122բ-123բ. Գանձ մանկահասակ ննջեցելոց արուաց եւ իգաց, որոյ ասօղն յօրինեսցէ: Ոգեալ Երեմիայի ՌՃԺԿ թվականիս Հայոց», Յաւելուած, էջ 649-656:

թ. «122բ-123բ. Ողբ տղահասակի ի գուն Գանկատի», նույնը, էջ 657-658:

ժ. «121ա-122ա. Ողբ ննջեցելոց ի գուն Ալվա յի», նույնը, էջ 659-660:

ժա. «113ա-114բ. Գանկատիմ ձեզ սիրելեացդ...», նույնը, էջ 661-664:

15. ԵՍՆՄ ձեռ. հմր. 1058, Հավաքածոյ-նամականի, XVII դար, Կ. Պոլիս: Գրիչ՝ Երեմիա Չելեպի (բացառութեամբ լեւ եւ խա հատվածների, որ հետսմուտ են և վերաբերում են համապատասխանաբար 1722 և 1713 թվականներին), թուղթ, թերթ 124, 20X14,5X1,5, միասին, նստրգիր:

ա. «11ա-14ա. Առ որդին իւր Գրիգոր[իս] վարդապետ (յէջմիածին) վասն մահուան որդւոյն Յովսէփայ», նույնը, էջ 446-452:

բ. «15ա-15բ. Առ Գրիգոր[իս] վարդապետ որդին իւր վասն Տէր Մարտիրոսի եղբօր», նույնը, էջ 453-455:

գ. [16ա-19բ. Առ Գրիգորիս վարդապետ որդին իւր յէջմիածին], նույնը, էջ 456-467:

դ. [20ա-21ա. Առ եղիազար կաթողիկոս յերուսաղէմ վասն մահուան Ապրոյի], նույնը, էջ 408-412:

ե. «22ա-22բ. Գանտիգատէ նիմէթուլահ Չելեպի Հալէպիէ», նույնը, էջ 517-519:

զ. «23ա-25ա. Առ Խօսրով մինչ կայր ի բանտն յէտրէնու», նույնը, էջ 472-479:

է. [25բ. Առ եղիազար կաթողիկոս յէջմիածին], նույնը, էջ 442-443:

ը. «26ա-28ա. Առ եղիազար կաթողիկոս (յէջմիածին) վասն Շաթըր իրիցու որդոյ մահուն», նույնը, էջ 438-442:

թ. [28բ. Գաղատիոյ առաջնորդին], նույնը, էջ 470-471:

ժ. «29ա-30ա. Արքեպիսկոպոսի Ագուլեաց Տեառն Պետրոսի աստուածաբան վարդապետի (յէջմիածին)», նույնը, էջ 430-433:

ժա. [30բ-31բ. Առ աստուածասէր ոմն պարոն], նույնը, էջ 405-408:

ժբ. [32ա-32բ. Առ եղիազար կաթողիկոս յէջմիածին], նույնը, էջ 443-445:

ժգ. «32բ-35ա. Առ եղիազար կաթողիկոս յորժամ գնաց ի Ս. Աթոռն էջմիածին գահակալեալ նստաւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց թվին ՌՃ[ԼԱ]», նույնը, էջ 434-437:

ժդ. [35բ-37ա. նկարագրական հատուած մը, Գրիմի մէջ գրուած], նույնը, էջ 512-515:

ժե. [37բ-38բ. Յերեմիայէ՝ վասն մահուան որդւոյն իւրոյ Գրիգորիս վարդապետի], նույնը, էջ 485-487, հմմտ. Վ. Թորգոմեան, Ստամպուլոյ պատմութիւն, հ. Բ, էջ 257-260:

ժզ. [38բ-39բ. Վասն մահուան որդւոյն], Յաւելուած, էջ 487-489, հմմտ. Վ. Թորգոմեան, Ստամպուլոյ պատմութիւն, հ. Բ, էջ 260-262:

ժէ. [39բ-40բ. Վասն մահուան որդւոյն], Յաւելուած, էջ 489-491:

ժը. [40բ-43բ. Վասն մահուան որդւոյն], նույնը, էջ 491-498:

ժթ. [44բ-56բ. Յերեմիայէ առ եղիազար կաթողիկոս ի Պրուսա], նույնը, էջ 412-429:

ի. [57ա-61ա. Յերեմիայէ առ Նահապետ կաթողիկոս վասն գալստեան որդւոյն իւրոյ Գրիգորիս վարդապետի, գրեալ ի Թէքֆուրտաղէ], նույնը, էջ 478-485:

իա. «62ա. [Առ] հաշատուր կաթողիկոս Սսայ», նույնը, էջ 515-516:

իբ. «64ա-65ա. Առ թագաւորն Ֆրանցու», ն. Ակինեան, Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան, էջ 149-150:

իգ. [65բ-66բ. Առ անձանթ ոմն], Յաւելուած, էջ 508-511:

իե. «67բ. Է՛յ բանաւոր թռչուն՝ ՚ւ արի» (սկզբնատառերը՝ էՐԵՄԻԱ.3, վերջատառերը՝ Ի ՊՈՆՏՈՍ), նույնը, էջ 572:

իզ. «67բ. Է՛յ բանաւոր թռչուն՝ ՚ւ արի», (սկզբնատառերը՝ էՐԷՄԻԱ, վերջատառերը՝ ԻՄԱՆԻԷ), նույնը, էջ 572:

իէ. «67բ. Երաժշտի Տեառն Պետրոսի» (սկզբնատառերը՝ ԵՐԵՄԻԱ), նույնը, էջ 573:

իը. «68ա. Եղև գրեալս յէջմիածնում» (սկզբնատառերը՝ ԵՐԵՄԻԱ), նույնը, էջ 574:

իթ. «68ա. Ողորմութեամբ Տեառն ժամանեալ ի գահ Պարսից», նույն տեղում:

լ. «68ա. Ողորմութեամբ Տեառն ժամանեալ ի Իսլահան», նույն տեղում:

լա. «68ա. Է՛ քերթողաց քերածս հորդան» (սկզբնատառերը՝ էՐԷՄԻԱ.3Ի), նույնը, էջ 575:

լբ. «68բ. Զննել զգծօղս Հայր Գրիգորիս», նույն տեղում:

լգ. «68բ. Է՛ պահել իմ ոտքի հալէ», նույն տեղում, հմմտ. ն. Ակինեան, Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան, էջ 149-150:

լդ. [77բ-78ա. Առ անձանթ ոմն (հայատառ թրք.)], Յաւելուած, էջ 519-520:

լե. [79ա-79բ. Եղիազար կաթողիկոս էջմիածնէն առ խանն Պարսից (հայատառ թրք.)], նույնը, էջ 524-525:

- լգ. [80ա. Առ անձանոթ ոմն (հայատառ թրք.)], նույնը, էջ 521:
 լե. [80բ-81ա. Առ անձանոթ ոմն (հայատառ թրք.)], նույնը, էջ 522-523:
 լը. «81բ-83ա. էտիրնէտէն կէլէն մէքտուպ սուրէթի պու մէզմուն ուզրէ»
 (անտիպ):
 լթ. «89ա-91ա. Պէրայի թէրճուճան Զէմէրէէ, ...» (անտիպ):
 լւ. [91բ-92ա. Առ Գրիգորիս վարդապետ որդին իւր յէջմիածին], նույնը,
 էջ 467-470:

Տաղեր

1. Տաղ ասացեալ Երեմիայի բանասիրի ի վերայ սուրբ կուսին Մարիամու:
 ա. Վենետիկի ձեռ. հմր. 556 (ըստ ցուցակի՝ 803), մագաղաթ ընտիր,
 թերթ 105, 7,5x9,5, միասին, նոտրգիր (բնագիրը՝ 3ա):
 բ. ՄՄ ձեռ. հմր. 41, ժողովածոյ, ձեռագիր Գ, թուղթ, թերթ 35, 14,8x10,
 միասին, նոտրգիր (բնագիրը՝ 136ա-137ա. «Ըստամպոյցի Քոմուրճիզատայ
 Երեմիայի ասացեալ է ի վերայ սուրբ Աստուածածնայ» (ծայրակապ՝
 «Երեմիայի է»):
 գ. ՄՄ ձեռ. հմր. 2394, թուղթ, թերթ 217, 10,5x7,5, միասին (9x5),
 նոտրգիր (բնագիրը՝ 43ա-4բ. [ըստամպոյցի Քոմուրճիզատայ Երեմիայի
 ասացեալ է ի վերայ Սուրբ Աստուածածնայ] (ծայրակապ՝ Երեմիայի է):
 դ. ՄՄ ձեռ. հմր. 3504, ժողովածու, 1676-1692, կաֆա, գրիչ՝ Վարդան
 եպիսկոպոս, Ստեփանոս (Ա), Հովհաննես (Բ), ստացող՝ Վարդան գրիչ, մագա-
 ղաթ, թերթ 314 (կրկն.՝ թ. 98), 17,5x13, երկսին (12,5x8,5-9,5), բոլորգիր
 (բնագիրը՝ 182աբ. (ստ. լւ.) «Երեմիայի ասացեալ Աստուածածնի գովք»
 («Երեմիայէ»):
 ե. ՄՄ ձեռ. հմր. 7193, Տաղարան, XVII դար, թուղթ, թերթ 164, 9,5x6,7,
 միասին, նոտրգիր (բնագիրը՝ 131բ-133ա. «Տաղ Երեմիայի. Երանեալ կոյս
 սուրբ տալիգայ Մարիամ» (ծայրակապ՝ «Երեմիայի»):
 զ. ՄՄ ձեռ. հմր. 7708, Տաղարան, 1713, գրիչ, ստացող՝ Սահակ տիրացու,
 թուղթ, թերթ 164, 9,5x6,7, միասին, նոտրգիր (բնագիրը՝ 44բ-46ա. «Տաղ
 Աստուածածնին. Երանեալ կոյս սուրբ տալիթայ Մարիամ»):
 է. ՄՄ ձեռ. հմր. 7717, Տաղարան, 1695, Ազրրիանուպոլիս, գրիչ՝ Մինաս
 էտրէնէցի, ստացող՝ Եփրեմ վարդապետ, թուղթ, թերթ 286, 14x9,8, միասին,
 նոտրգիր (բնագիրը՝ 127բ-128բ. «Տաղ վասն սրբոյ Աստուածածնի. Երանեալ
 կոյս սուրբ տալիթայ Մարիամ»):
 ը. ՄՄ ձեռ. հմր. 8219, ժողովածու, 1829, գրիչ՝ Միգիտ Մոռոզեան, թուղթ,
 թերթ 151, 21,3x17,3, երկսին, նոտրգիր (բնագիրը՝ 142բ. «Տաղ կոյս Մա-
 րիամու (թերի է»):
 բ. ՄՄ ձեռ. հմր. 8699, ժողովածու, 1671, թուղթ, թերթ 223, 13,5x9, միա-
 սին, նոտրգիր (բնագիրը՝ 191ա-192ա. «Տաղ սուրբ Աստուածածնին. Երանեալ
 կոյս սուրբ տալիթայ Մարիամ» (ծայրակապ՝ «Երեմիայի է»)):

ժ. ՄՄ ձեռ. հմր. 9271, Տաղարան, XVIII դ., թուղթ, թերթ 144, 13,6x9,8, միասին, նօտրգիր (բնագիրը՝ 79բ-80բ. «Երանեալ կոյս սուրբ տալիթայ Մարիամ», տնակապերը հոգում են՝ «Երեմիայի»):

ժա. Վիեննայի ձեռ. հմր. 671, Տաղարան եւ Զանազանք, 1668 թ.-ից առաջ, 1896 թ. Վ. Թորգոմյանը, ի սեր իր որդիների, ձեռագիրը նվիրել է Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանին, թուղթ, թերթ 204, 14,5x10, 10x7, նօտրգիր (բնագիրը՝ 63ա. «Երանեալ կոյս սուրբ Տալիթայ, Մարիամ» (սկ. «Երեմիայի է»):

ժբ. Վիեննայի ձեռ. հմր. 740, Տաղարան, 1800, Կարին, գրիչ և տեր՝ Կարապետ տիրացու, 1912 թ. Հ. Օգ. Ամրիկյանն ուղարկել է Կարինից, թուղթ, թերթ 28, 21,8x16,5, 16,5x11, նօտրգիր (բնագիրը՝ 17ա. «Տաղ առ կոյս Մարիամ»):

ժգ. Վիեննայի ձեռ. հմր. 979, Տաղարան, 1680, արտագրությունը՝ XIX դ., Ամասիա, տեր (բնագրի)՝ Կարապետ որդի Յակոբայ, ստացվել է 1912 թ., թուղթ, թերթ 54, 14x10, 11x6: շեղագիր, բոլորգիր (բնագիրը՝ 9ա. «Տաղ ազնի»):

ժդ. Վենետիկի ձեռ. հմր. 1823 (ըստ ցուցակի՝ 798), Տաղարան, 1659 և 1690, գրիչ առաջին մասի՝ Թուխման սարկավագ, երկրորդ մասին՝ Աստուածատուր դպիր, ստացող առաջին մասի՝ Աստուածատուր, երկրորդ մասի՝ Աստուածատուր դպիր, թուղթ, թերթ 293, 12x16, միասին, նօտրգիր (բնագիրը՝ 194բ. «Մարիամ Աստուածածնի ի Երեմիայէ» (սկ. «Երեմիայի է»):

ժե. Վենետիկի ձեռ. հմր. 534 (ըստ ցուցակի՝ 800), Տաղարան, 1686, երուսաղէմ, գրիչ՝ Ղուկաս դպիր, ստացող՝ Յարութիւն սարկավագ ապա եպիսկոպոս, թուղթ, թերթ 104, 9,5x13,5, միասին, նօտրգիր: (բնագիրը՝ 72ա. «Ըստամպուրի Քօմուրեհատէ Երեմիայէն ասացեալ է ի վերայ սուրբ Աստուածածնի»):

ժզ. Վենետիկի ձեռ. հմր. 1855 (ըստ ցուցակի՝ 807), Տաղարան, XVII դ., ստացող՝ 1885-ին՝ Յարութիւն Վարդուկեան, թուղթ, թերթ 218, 8x11,4, միասին, նօտրգիր (բնագիրը՝ 19բ. «Տաղ Աստուածածնայ» (սկ. «Երեմիայի է»):

ժէ. Վենետիկի ձեռ. հմր. 2122 (ըստ ցուցակի՝ 808), Տաղարան, XVII դար, թուղթ, թերթ 307, 10x14, միասին, նօտրգիր (բնագիրը՝ 25բ. «Տաղ Աստուածած(ն)ին ասացեալ Երուսաղէմ. Երանեալ կոյս սուրբ տալիթայ, Մարիամ րուհի փաքվէր ըրուքէրի սուլթան» (սկ. «Երեմիայի է»):

ժը. Վենետիկի ձեռ. հմր. 1821 (ըստ ցուցակի՝ 810), Տաղարան, 1762, երուսաղէմ, ստացող՝ Տիրացու Գէորգ, թուղթ, թերթ 96, 11x15, միասին, նօտրգիր (բնագիրը՝ 64ա. «(Տաղ սուրբ Աստուածածնի). Երանեալ կուս սուրբ տալիթայ Մարիամ, ոօհի փաքի վէր ու քարիմ ու սուլթան»):

ժթ. Վենետիկի ձեռ. հմր. 454 (ըստ ցուցակի՝ 811), Տաղարան, 1763, Անկիրիա, ստացող՝ Յովակիմ (Մկրտիչ) Աւգերեան, թուղթ, թերթ 74, 8x10,5, միասին, նօտրգիր (բնագիրը՝ 47բ. «Տաղ առ սուրբ կոյսն Մարիամ. Երանեալ կոյս սուրբ տալիթայ Մարիամ, ըրուհի փաք վերու րուքեր ի սուլթան» (3 տուն)):

ի. Ղալաթիո ազգային մատենադարանի ձեռ. հմր. 141, Տաղարան, թուղթ, թերթ 520 երես, 15,9x10,3, 9,9x6x7, նօտրգիր (բնագիրը՝ 70-72. «Նրանեալ կոյս սուրբ Տալիթայ Մարիամ, Բուհի փաք վէ ուրուքարի սուլթան. Փրկչին մերոյ տուն և տեղի բնակութեան, Պէնիմ արզըմ սանայ սունասում Մէրիէմ» (ծայրանունը՝ «Երեմիայի է»), վերջին տողը՝ «Քիւմուրճի գատէ»):

իա. Ղալաթիո ձեռ. հմր. 154, Հավաքածու, թուղթ, թերթ 456 երես, 15x10,4, 10,2x6x8, նօտրգիր (բնագիրը՝ 248-249. «Նրանեալ սուրբ կոյս տալիթայ Մարիամ, Սրբուհի փաք վերուր ու քէրիմ սուլթան, Փրկչին մերոյ տուն և տեղի բնակութեան, Պէնըմ արզըմսանղայ սալտըմ Մարիամ (ծայրանունը՝ «Երեմիայի»), իսկ վերջին տան մեջ նշվում է իբրև «Քօմուրճի գատէ»):

իբ. Զմմաուի ձեռ. հմր. 672 (հին հմր.՝ 285), Տաղարան, ենթադրյալ ժամանակ XIX դ., թուղթ, թերթ 123, 16x10,5, միասին, 11x7, նօտրգիր (բնագիրը՝ 40ա. «Վասն սրբոն Աստուածածնայ ասացեալ անուշ եւ գեղեցիկ. Երանեալ կոյս սուրբ տալիթայ Մարիամ» (ծայրակապ՝ «Երեմիայի»):

իգ. Շ. Քյուրտյանի հավաքածուի ձեռ. հմր. 83, թուղթ, թերթ 378, 10,5x14,3, միասին, նօտրգիր (թղթի փշանալու պատճառով տաղի սկիզբը համարվում է կորսված, պահպանվել է միայն վերջավորությունը՝ 290ա. «Անմեղադիր լինել հայցեմք ի Բէնէ, Սրգան եասիր կէտէ. Քօմիրճիգատեայ»):

իդ. Շ. Քյուրտյանի հավաքածուի ձեռ. հմր. 85, Տաղարան, 1678-1681, Կ. Պոլիս, գրիչ՝ Հովհաննես Երեց, ստացող՝ Պուրսացի մահտեսի Հակոբի որդի՝ տիրացու Մանուկ) թուղթ, թերթ 173, 10,8x19, միասին, նօտրգիր (բնագիրը՝ 33ա. «Գովեստ առ սուրբ Աստուածածնի, ասացեալ Երեմիայի բանասիրէ. Երանեալ կոյս սուրբ տալիթայ Մարիամ»: Վերջ. «է հայրք ւ եղբարք» տունը, որի վերջին տողն է. «Սիգէ յէսիր քեմուրճի գատէ (Չեզ գերի՝ Քյոմուրճիի որդին), (տնակապերը՝ «ԵՐԵՄԻԱՅԻ Է»):

իե. Օքսֆորդի բալլիոլյան հավաքածուի ձեռ. հմր. 1,⁸⁵ Տաղարան, XVII դ. կես, թուղթ, 11,1x8, միասին, նօտրգիր (բնագիրը՝ 35 «Տաղ սուրբ կոյս Մարիամու: Երանեալ կոյս սուրբ տալիթայ Մարիամ» 8 տուն, քառատող, սկզբնատուերը՝ Երեմիայի, վերջինը՝ «Ի քեզ նայիմ ծնօղ անեղին մայր սուրբ կոյս մուրվէթ քիանի ճիմիմիգէ սէն ումուզ. բարեխօսեա առ քո որդին տ(էր) 3(խուս). զիբրիմ գապոպուշ էլէնիազ հէր ըրուզ»):

իզ. Քյուրտյանի համալսարանական գրադարանի ձեռ. հմր. XIII 64⁸⁶, թուղթ, 20x13,5, միասին (բնագիրը՝ 33ա-բ. «Նրանեալ կոյս, սուրբ (բ)տալիթայ Մարիամ», Երեմիայի):

Հրատ. - Տաղարան վայելուչ և գեղեցիկ ի զանազանից բանաստեղծից շարագրեցեալ ի խրախճանս հայոց բարեյարգից և ճշմարտասիրաց, Կ. Պոլիս, 1701, էջ 80-82: Գիրք դպրութեան եւ տաղարան վայելուչ և գեղեցիկ ի զանազանից բանաստեղծից շարագրեցեալ ի խրախճանս հայոց բարեյարգից և ճշմարտասիրաց, Կ. Պոլիս, 1714, էջ 193-194: Գիրք դպրութեան և տաղարան

վայելուչ և գեղեցիկ ի զանազանից բանաստեղծից շարագրեցեալ ի խրախճանս հայոց բարեյարգից և ճշմարտասիրաց, Կ. Պօլիս, 1738, էջ 266-268: Տ. Պալեան, Հայ աշուղներ. - «Քիւրակն», ամսագիր, Կ. Պօլիս, 1898, թիւ 34-35, էջ 612-613: Վ. Քորգոմեան, Ստամպուլոյ պատմութիւն, հ. Բ, էջ 756⁸⁷: Յ. Քիւրտեան, Նոր նիւթեր երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի մասին. - «Բազմավէպ», հատոր ՃԻԴ, թիւ 7-8, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1966, էջ 178-179:

2. Տաղ ասացեալ երեմիայի բանասիրի ի վերայ սուրբ Երուսաղեմայ:

ա. Վենետիկի ձեռ. հմր. 556 (11 տուն) (բնագիրը՝ 4բ):

բ. Վենետիկ, ձեռ. հմր. 1855, «Տաղ սուրբ Երուսաղէմի. Մուճաէմ վարտըր տօստլարըմէ սէլամ օլտուն հազըրլէրէ» (10 տուն) (բնագիրը՝ 92բ):

գ. Հ. Քյուրտյանի հավաքածուի ձեռ. հմր. 85, «Տաղ ի վերայ սուրբ Երուսաղէմայ յայլազ լեզուէ. Մուճաէմ վարտըր տօստլարիմէ»: Ավարտվում է «Մէֆթուն իլէր ու մուհիպլէր» տնով, որի երկրորդ տողն է «Երեմիայ կէտայի մէնմէնտ գուլլէր»⁸⁸) (բնագիրը՝ 31ա):

Հրատ. - Տաղարան փոքրիկ և գեղեցիկ՝ երգեցեալ ի բանաստեղծիցն իմաստասիրաց, ի խրախճանս մանկանց Սիօնի և ի փառս ամենամեծին Ա[ստուծոյ], տպագրության վայրը, տարին բացակայում են, էջ 41-43 (այսուհետև՝ Տաղարան փոքրիկ և գեղեցիկ):

3. Տաղ ասացեալ Երեմիայի բանասիրի ի վերայ սուրբ Յարութեան Քրիստոսի. Քէրէմ պապի աշըլանտէ կիւրլճէմալլէր կէօսունանտէ (8 տուն), Վենետիկի ձեռ. հմր. 556 (բնագիրը՝ 6ա):

4. Տաղ ասացեալ Երեմիայի բանասիրի ի վերայ սուրբ բեւեռին. Սրբոյ փայտին կենաց բեւեռ, թագաւոր, սրբոյ խաչին փառաց նշան, թագաւոր:

ա. Վենետիկի ձեռ. հմր. 556 (16 տուն) (բնագիրը՝ 7բ):

բ. Վենետիկի ձեռ. հմր. 1855, Տաղ վասն խաչելափայտին բեւեռ(աց). Սրբոյ խաչին կենաց բեւեռ, թագաւոր, սրբոյ խաչին փառաց նշան, թագաւոր» (11 տուն) (բնագիրը՝ 82բ):

5. Տաղ ասացեալ Երեմիայի բանասիրի ի վերայ Սողովմոնի արբայի, ազնիւ. Յարհետ քերթութեան հմտացիս ի բան, տացես անուն Սողովմոնի (8 տուն), Վենետիկի ձեռ. հմր. 556 (բնագիրը՝ 10ա):

6. Տաղ ասացեալ Երեմիայի բանասիրի ի վերայ ջրոց այսոփիկ. Այ ջուր պապելոց, այ ջուր յորդառատ, երամք երկնային (41 տուն) Վենետիկի ձեռ. հմր. 556 (բնագիրը՝ 11ա):

Հրատ. - «Անահիտ», հանդէս ամսեայ, Բարիզ, 1903, թիւ 9, էջ 189-191⁸⁹: Արտատպությունը՝ Հ. Սահակյան, Երեմիա Քյոմուրճյան, էջ 130-137: Հմմտ. Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը, հատոր երկրորդ, էջ 446-451: Տաղարան փոքրիկ և գեղեցիկ, էջ 43-48:

7. Տաղ ասացեալ Երեմիայի բանասիրի ի վերայ սիրոյ ազնիւ. *Այ իմ յօրինեալ պա(...), դու ես աննման (...), գթեզ գովել ի մեր պօստան»* (7 տուն, ապա «Երեմիայի է»), Վենետիկի ձեռ. հմր. 556 (բնագիրը՝ 17ա):

Հրատ. (մասնակի) - «Անահիտ», նույնը, էջ 189: Արտատպութիւնը՝ Հ. Սահակյան, Երեմիա Քյոմուրճյան, էջ 129: Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծութիւնը, հատոր երկրորդ, էջ 444:

8. Տաղ ասացեալ Երեմիայի բանասիրի ի վերայ սիրոյ եւ ուրախութեան. *Արեգակն որ է ստեղծեալ յարարչէն իւրմէ, գործն երթայ:*

ա. Վենետիկի ձեռ. հմր. 556 (11 տուն) (բնագիրը՝ 19բ.):

բ. Մասնավոր հավաքածուի ձեռ. հմր. 28, երգ եւ գովասանութիւն ասացեալ ի վերայ սբ. Աստուածածնին Երեմիայէ բանասիրէ, *Տաղարան, 1679, երուսաղեմ, գրիչ և ստացող՝ Հովհաննէս քահանա Ղալամբջար, թուղթ, թերթ 71 (142 էջ), 20x8x1, երկսիւն, բոլորգիր:*

Հրատ.- «Անահիտ», նույնը, էջ 192: Արտատպութիւնը՝ Հ. Սահակյան, Երեմիա Քյոմուրճյան, էջ 138-139: Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծութիւնը, հատոր երկրորդ, էջ 445-446:

Քարգմ. - (ռուս.) В. Брюсов, *Песня любви, Антология Армянской поэзии с древнейших времен до наших дней. Под ред. С.С. Арутюняна и В.Я. Кирпотина. Москва, 1940, стр. 303. (ֆրանս.) L.-A. Marcel, Chant d'amour, . L.-A. Marcel, G. Poladian, Choix de poems armèniens, Beirut, 1980, p. 107-108. L.-A. Marcel, Chant d'amour. - «Անդաստան», պարբերական գրականութեան եւ արուեստի, 14 (1963), էջ 56-57:*

9. Յաղագս անուան սուրբ Աստուածածնին, ասացեալ Երեմիայի բանասիրի. *Պիր նազար գըլ չօլ մուպարէք թէր թիպինէ»* (13 տուն), Վենետիկի ձեռ. հմր. 556 (բնագիրը՝ 21ա) (անտիպ):

10. Յաղագս ծնընդեան Մարիամու զՔրիստոս, ասացեալ Երեմիայի բանասիրի. *Շօլ պէրար չէմսին նուրի ընկի խուն ալտի* (12 տուն), Վենետիկի ձեռ. հմր. 556 (բնագիրը՝ 22բ) (անտիպ):

11. Յաղագս սիրոյ տանկերէն եւ ֆարսերէն ասացեալ Երեմիայի բանասիրի, գ բան որ են այստիկ. *Անպէր խաթուն չուն տէկէլ սէյրան* (15 տուն), Վենետիկի ձեռ. հմր. 556 (բնագիրը՝ 24ա) (անտիպ):

12. Յաղագս նէվիսի ֆէասէի եւ ուրախութեան ասացեալ Երեմիայի բանասիրի ոտանաւոր ոնիւ. *Քիմ կէօրմուշ տըր քիմ փիալէ ճամ օլայ* (7 տուն), Վենետիկի ձեռ. հմր. 556 (բնագիրը՝ 26ա) (անտիպ):

13. Տաղ ասացեալ Երեմիայի բանասիրի յաղագս թագաւորաց օսմանցոց տաղաչափեալ. *Նախնի ելեալ պարոն օսման, այր մարտի դէմ եւ զիրական* (անտիպ):

ա. Վենետիկի ձեռ. հմր. 556 (18 տուն) (բնագիրը՝ 31բ):

բ. ՄՄ ձեռ. հմր. 1786, Ոտիւ շարադրեալ անուանք թագաւորաց Օսմանցոց, (բնագիրը՝ 41բ-42ա):

գ. ՄՄ ձեռ. հմր. 3079, Յանկ և անուանք թագաւորացն օսմանցոց կարգաւ, ժողովածոյ, XVII դ., 1700 թ., Կ. Պօլիս, գրիչ (Բ ձեռագրի)՝ Մարգար Զմիւռնացի, թուղթ, թերթ՝ 379, 20,2x15,7, միասին, երկսին, նօտրգիր (բնագիրը՝ 234բ-235բ):

14. Յաղագս սուրբ Կարապետին ծննդեան, ասացեալ Երեմիայի բանասիրի, ազնիւ գունով. Ով դու մարգարէ մեծի բարձրելոյն, ընտրեալ յարգանդէ (անտիպ):

ա. Վենետիկի ձեռ. հմր. 556 (15 տուն) (բնագիրը՝ 34ա):

բ. Վենետիկ, ձեռ. հմր. 1855, Տաղ սուրբ Կարապետին (Երեմիայի ասացեալ). Ով դու մարգարէ մեծի բարձրելոյն, ընտրեալ յարգանդի աւետեօքն Գաբրիէլի» (15 տուն) (բնագիրը՝ 80ա):

գ. Վենետիկ, ձեռ. հմր. 2075 (ըստ ցուցակի՝ 820), Տաղ սուրբ Կարապետին (յԵրեմիայէ ասացեալ). Ով դու մարգարէ մեծի բարձրելոյն ընտրեալ յարգանդի (9 տուն), Տաղարան, XVIII դ., թուղթ, թերթ՝ 30, 12x16, միասին, նօտրգիր (բնագիրը՝ 29բ):

15. Սիրելոյն եւ սիրողին երկնաւոր սիրոյն Քրիստոսի, Երեմիայի բանասիրի ասացեալ, ազնիւ. Ուր ընթացաւ եւ ուր դիտէ, եւ ուր գտայց զլոյսն արեւին (13 տուն), Վենետիկի ձեռ. հմր. 556 (բնագիրը՝ 35բ) (անտիպ):

16. Գովեստ առ մօրն Սողովմոնի իմաստնոյ, ասացեալ Երեմիայի բանասիրի. Դաւիթ արքային տեսող եւ արքային, մեծ թագուհի անուանեցար (8 տուն), Վենետիկի ձեռ. հմր. 556 (բնագիրը՝ 37բ) (անտիպ):

17. Գովեստ առ մօրն որդոցն Զեբեթեայ, ասացեալ Երեմիայի բանասիրի. Տես Սողոմոն արական է, եւ Սողովմէն իգական է (16 տուն), Վենետիկի ձեռ. հմր 556 (բնագիրը՝ 38բ) (անտիպ):

18. Գովեստ առ դշխոյն Հեղինեայ, մօրն Կոստանդիանոսի արքայի, ասացեալ Երեմիայի բանասիրի. Կոստաս արքային դիպեցար, եւ թագուհի անուանեցար (16 տուն), Վենետիկի ձեռ. հմր. 556 (բնագիրը՝ 41ա) (անտիպ):

19. Տաղ Յովհաննու Մկրտչին ասացեալ ի Երեմեայէ՝ ով դու մարգարէ մեծ, ի բարձրելոյն ընտրեալ յարգանդի, Վիեննա, ձեռ. հմր. 577, Տաղարան, 1741-1742, Հաշթարխան (Աստրախան - Գ. Ա.), գրիչ, ծաղկող եւ կազմող՝ Մկրտիչ դպիր, տէր՝ Ոսկեան գերդաստան: Վերջը՝ «Ի Համս քաղաք թաղեցար, ի Մալթէզ կղզին յարգեցար, ի Կեսարիայ յայտնեցար, Մշու սուլթան սուրբ Կարապետ: Ես նուաստ երեմիայ սուրբ գերեզմանտ քոյ ուխտի եկայ, ամենից շնորհատու տեսալ...», թուղթ, թերթ՝ 131, 20x14,5, 16x9, նօտրգիր (բնագիրը՝ 117ա):

Հրատ.- Տաղարան փոքրիկ և գեղեցիկ, էջ 48-50:

20. Ելք արևու ծագող լուսոյ անեղին, /Սըռին փինհան Ֆիլէպ էտի շաշանըն...», ՄՄ ձեռ. հմր. 523, Ժողովածոյ, 1715, Ատրանա, գրիչներ՝ Մելքոն սարկավագ՝ և ուրիշներ, թուղթ, թերթ 177, 16,5x11,7, միասին, նօտրգիր (անտիպ) (բնագիրը՝ 135աբ)⁹⁰:

21. Տաղ սիրոյ. Ահաւոր սոսկալի, դէմք հիանալի, աթոռ քէրովբէական (կիսատ է, թերթը պակասում է), Վենետիկի ձեռ. հմր. 1855 (բնագիրը՝ 156ա) (անտիպ)⁹¹:

22. Երեմիա Քեօմուրճեան «Յաղագս Մէճլիսի քեսսիէի և ուրախութեան սասցեալ ի Երեմիայի բանասերի ոտանաւոր ոճիւ»-Քիմ կեօրմուշտըր քիմ փիւլէ ճամ օլայ, / Հէմ ճէյրանու զանի գըրմըզ մէյ օլայ..., ՄՄ նոր ձեռագրերի հավաքածու, ձեռ. հմր. 135, Տաղարան, Կ. Պոլիս, գրիչ՝ Թ. Ազատեան⁹²:

23. Երեմիա Քեօմուրճեան Քէհրիպար ու եէշմ մէրճանտէն հաստըր, /Ճագուտ գմրութ աուրիմէքնունտէն էէկտըր... (բնագիրը՝ 15ա) (անտիպ):

24. Երեմիա Քեօմուրճեան Գօտուր սանա օլիւրույիշ նէտըր նէ, /Սէրվի խթրս մանու սէնավպէր նէ տըր նէ... (բնագիրը՝ 16ա-20ա) (անտիպ):

Առաջին հատոր է վանկեան ըստ երգս յաւերժական ընդ եղանակի արտադրեալ նախագիծ տառուք ըստ անուան ոգողի բանասիրի Երեմիայի» (ծայրակապերը հոգում են՝ «Երեմիայի բանս»), ՄՄ ձեռ. հմր. 11010 (բնագիրը՝ 86ա-103բ, վերջից թերի է. թերթերն ընկած են) բովանդակում է.

- «Լինելութիւն արարածոցս յարարչէն. յերևելիքս և աներևոյթս»:
- «Զադամայն փառս և զըստուգանելն ի դրախտէն բազմացեալ ծննդօք յերկիրս անպիտան, որք և շրով սուգեալք»:
- «Զշինումն աշտարակին ՀԲ տեարց և բաժանումն լեզուաց. ժահելն եբերայ զիր բարբառ և չէ արաբացոցն իպրան»:
- «Զէր տաճիկ ընդ ՀԲ ազգն և խառնեալ ի բազում ցեղս կոչեցան խոժադուժ ազգ մի. որպէս լեզուն էր նոյնպէս և օրէնքն: Ըստ քերթութեան արհեստից շինեալ գիրս յիպրանէն. և զամենայն գրականութիւնս մարգեալ ի բարբառս արաբացոց»:
- «Զառեալն ի պարսից զազնիւսն և զճոխսն: Նայ և զարքունական բառացի բառս նօքօք պերճացեալ թէ ի պարսկականն և թէ յարաբականն»:
- «Ի յունականն բազում տիրապետութիւնք յաշխարհաց և կարգապետութիւնք արքունեաց յետին օսմանցոց: Յեպրանէն լաթինէն և ի մէնջ ըստ վերնոյն համառօտիւ: Եւ զոր ունին կորդ և խորթ բացատրի: Եւ զոր շունին յատկապէս ճառի սակաւուք»:
- «Եւ աւարտումն ի փառս բարգևօղին շնորհաց և ի պայծառութիւն մտաց մերս համբակագունից: Եւ ծանակ տխրութեանս ի մեծագոյն իմաստնոցդ»: Գործը հետաքրքրական է հատկապէս թյուրքական ծագման մասին հազորդմամբ և հայատառ օսմաներէն բառարանով:

25. Ես քեզ ողջոյն ով սիրելի...⁹³:

26. Տաղ ս. Աստուածածնի, յերեմիայէ ասացեալ. Աստուածածին կոյս Մարիամ թագուհի:

Հրատ. - Տաղարան փոքրիկ և գեղեցիկ, էջ 53-55:

27. Տաղ ս. Աստուածածնին. ի յերեմիայէ ասացեալ. Աստուածածին սրբարան, տուն և տեղի մաքրութեան:

Հրատ. - Տաղարան փոքրիկ գեղեցիկ, էջ 56-57:

28. Տաղ ասացեալ յերեմիայէ ի վերայ Սողոմոն իմաստնոյ. Յարհէստ քերթութեան հմտացիս ի բան:

Հրատ. - նույնը, էջ 51-52:

29. Տաղ ասացեալ ի յերեմիայէ (վասն անցաւորութեան աշխարհիս). Յիսուս Քրիստոս Աստծոյն մերոյ փրկչին:

Հրատ. - նույնը, էջ 61-64⁹⁴:

30. Տաղ ի վերայ կախոյն (երկբայելի⁹⁵). Նըստեալ կայր ու լայր կաքուովն ի վերայ քարին, ա՛յ հաւեր, վերջը՝ ես ձայն գերեմիային ածի նախահօրն ու մօրն եւայի:

ա. ՄՄ ձեռ. հմր. 7709, Ժողովածոյ, 1608-1658, կաֆայ, գրիչ՝ Խաչգոռու (Խաչատուր քահանայ), թուղթ, թերթ 248, 14X9,5, միասին, նօտրգիր, բոլորգիր (բնագիրը՝ 171բ-172ա):

բ. ՄՄ ձեռ. հմր. 7717, (բնագիրը՝ 179բ-180բ):

գ. ՄՄ ձեռ. հմր. 9600, Ժողովածոյ (Ա մաս), 1691, գրիչ՝ Խիկար երէց, ստացող՝ խոջայ Ոսկան Ագուլեցի, թուղթ, թերթ 115, 20,5X14,3, միասին, նօտրգիր:

դ. Վենետիկի ձեռ. հմր. 556, Տաղ ի վերայ կագաւի (9 տուն) (բնագիրը՝ 77ա.):

ե. Վենետիկ, ձեռ. հմր. 1339 (ըստ ցուցակի՝ 805), (Տաղ ի վերայ կաքաւու). Նստեալ կայր ու լայր կաքաւուին ի վերայ քարին (17 տուն), Տաղարան, XVII դար, թուղթ, թերթ 241, 11X16, միասին, նօտրգիր (բնագիրը՝ 136ա.):

Հրատ.- Դ. Ալիշան, Հայոց երգք ուսմկականք, Վենետիկ, 1852, էջ 53-55 (հայերեն և անգլերեն):

31. Վենետիկի ձեռ. հմր. 1047, Տաղք եւ երգք բազմապատիկ⁹⁶:

Ձեռագրական վաստակը

Երեմիա Քյոմուրճյանը հմտորեն տիրապետել է գրչության արվեստի գաղտնիքներին և անգամ իր այդ գիտելիքներին հաղորդակից դարձրել ուրիշներին. «Երգ երգոց»-ի հիշատակարանում գրիչ Մարկոս Չմշկածագցին հայտնում է, որ շատ է ցանկացել սովորել «գգիրս կատարեալս» ու, թեև կատարելապես չի հաջողել, բայց ինչ-ինչ գիտելիքներ յուրացրել է՝ «վերակացութեամբն վեհիմաստ և մաքրամիտ, սրբասնունդ և բարեգործ որդի հարազատ քահանայապետին տէր Մարտիրոսի, ողջախոհ՝ իբրև գտատրակ և իբրև զՍա-

հակ և զՄեսրոպը ինքն էրեմիա Չելչպիս»⁹⁷: Ձեռագրարվեստի հմտություններին Երեմիա Քյոմուրճյանի քաջատեղյակությունը մի կողմից, մյուս կողմից՝ նրա ունեցած լայն կապերն ու հասարակական պատկառազու կշիռը հայ ձեռագրագիտության պատմությանն են նվիրել նաև Քյոմուրճյան ստացողի անունը: Նպատակահարմար ենք գտնում ստորև ներկայացնել այն ձեռագրերի բուլլը, որոնց կա՛մ գրիչը և կա՛մ ստացողը Երեմիա Չելչպին է: Կցանկանայինք մի փոքրիկ նկատառում անել միայն, որ ներկայացվելիք ձեռագրերից ոչ բոլորի ստացողն է Երեմիա Քյոմուրճյանը, բայց քանի որ նրա գործուն մասնակցությունը և խորհրդատվությամբ գործը ձեռնարկել են մի դեպքում ժամանակի պոլսահայ կյանքի երևելի այրերից ոմանք և մի քանի անգամ՝ իր ավագ որդին՝ Գրիգորիս վարդապետ Քյոմուրճյանը, ուստի ձեռագիր այդ մատյաններին անդրադառնալն անպատեհ չենք համարում:

1. Աստուածաշունչ, ՄՄ ձեռ. հմր. 348,⁹⁸ 1654-1660 թթ., Կ. Պոլիս, գրիչ՝ Թամուր դպիր Ակնեցի, ծաղկող՝ Մարկոս պատկերհան, ստացող՝ Մահդասի Ամբակում, մագաղաթ, թերթ՝ 580, 28,3X20,7, երկսին, բոլորգիր, ունի ներկայանալի մանրանկարչություն⁹⁹:

2. Հարցմանց գիրք, ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 216, 1666, Կ. Պոլիս, թուղթ, թերթ՝ 870, 30X22X5, երկսին, նօրգիր¹⁰⁰:

3. ՄՄ ձեռ. հմր. 114,¹⁰¹ Ժողովածույ, 1495-1497 թթ., Եկեղյաց գավառ՝ Կապոսի անապատ, գրիչ, ծաղկող, ստացող՝ Մաղաքիա Բաբերդացի, թուղթ, թերթ՝ 454+3, 18X13, միասին, բոլորգիր¹⁰²:

4. Արմաշի վանքի ձեռ. հմր. 203,¹⁰³ Մաշտոց, ստացող՝ Մահտեսի Խումրէ, թուղթ, թերթ՝ 195, 21,5X17X6, միասին, նօրգիր¹⁰⁴:

5. ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 33, «Մեկնութիւն Սաղմոսաց», 1691, «ի վայելումն Աբրահամ վարդապետի, որ է Կոստանդնուպոլսոյ, Սողանյէմէզի թոռ, և մահտեսի Ասլանի որդի», թուղթ, թերթ՝ 1154, 33X24X10, երկսին, նօրգիր¹⁰⁵:

6. Յիշատակարան Աւետարանին Աբրահամ Չելչպուց¹⁰⁶:

7. Յիշատակարան Յայսմաուրքի¹⁰⁷, ստվարաթերթ մագաղաթ, 1676-1677, գրիչ՝ Փիլիպպոս, հիշատակարանի գրիչ՝ Հովհաննես երեց, բոլորգիր, հեղինակը, ենթադրվում է, որ պիտի լինի Երեմիա Քյոմուրճյանը¹⁰⁸:

8. ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 186, Նամականի, XVII-XVIII դդ., թուղթ, թերթ՝ 114, 30X20X2, միասին, նօրգիր¹⁰⁹:

9. Հ. Քյուրտյանի հավաքածու, Նարեկ, գրիչ՝ Երեմիա Չելչպի¹¹⁰:

10. Վենետիկի ձեռ. հմր. 1080 (ըստ ցուցակի՝ 1484), Սուրբ Բարդուղիմեոսի քարոզները, թերթ՝ 238, 15X20,5, միասին, նօրգիր¹¹¹:

Չգրսևորելով կատարյալ և անթերի մատենագիտություն կազմելու հավակնություն՝ եղած հնարավորությունների սահմաններում, որ հեռու էին համընդգրկուն լինելուց, փորձեցինք տալ Երեմիա Չելչպի Քյոմուրճյանի ձեռագրական ժառանգության քիչ թե շատ ամբողջական պատկերը, համաշխարհա-

յին և մասնավոր ձեռագրական հավաքածուներում քյոմուրճյանական ինքնագրերի և գրչագրերի ներկայացվածությունը և դրանց հարաբերակցությունը: Ինչքանով է դա մեզ հաջողվել, դժվար է սպառիչ պատասխան տալ, հատկապես եթե նկատի առնենք, որ վերոնշյալ ոչ բոլոր ձեռագրերն են անմիջականորեն եղել մեր տրամադրության տակ, սակայն Քյոմուրճյան երևույթի «Ֆիզիկական» սահմանները ներկայացնելու այս փորձը, կցանկանայինք հուսալ, որ ապագայում աննշան չափով իսկ օգտակար կլինի հեղինակի քննական բնագրերի գիտական հրատարակության պատրաստման և XVII դարի պատմական հետնախորքը պատմագրության այս հսկայի անմար լույսով ողողելու գործին:

Կատարված քննությունը, անշուշտ, կունենա լուրջ բացթողումներ և վրիպումներ, որոնց առնչությամբ ցանկացած դիտողություն և քննադատություն կընդունենք խորին շնորհակալությամբ:

1 Վարդանայ վարդապետի Բաղիշեցոյ Յուցակ գրոց Ամբոյու վանուց. - «Արարատ» ամսագիր, 1903, N Բ-Գ, էջ 176-189:

2 Ամենայն հավանականությամբ, դրանք պիտի լինեն «Ստամպոլոյ պատմութիւն» և «Օսմանցոց պատմութիւն» երկերը:

3 Ն. Ակիմեան, Վարդան Վ. Բաղիշեցի. առաջնորդ Ամիրտոլի վանքին. - «Հանդես ամսօրեայ», 1952, թիւ 1-3, էջ 53:

4 Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հատ. Ա, եր., 1959, էջ LII-LIII: Հրատարակվում է՝ ըստ հետևյալ օրինակների՝ Մատ. ձեռ. հմր. 72, 154ա-155ա, «Հանդես ամսօրեայ», 1952, թիւ 1-3, էջ 63-65, Ն. Ակիմեան, Բաղեշի դպրոցը 1500-1704 թթ., Վիեննա, 1952, էջ 309-311:

5 Այս աշխատությունը մինչ օրս անհայտ է:

6 Հ. Անասյան, նշվ. աշխ., հատոր Ա, էջ LII-LIII:

7 Մեսրոպ Մագիստրոսի ցուցակում այս գործը նշված է «Կշտամբողական ընդդէմ կաթոլիկաց հետետղացն Կղեմէսի (Կղեմէս Գալանոս-Գ.Ա.)» անունով, այնուհետև ջնջած՝ նրա իսկ կողմից: Ձեռագրի թվահամարը չկա:

8 Վենետիկի Մխիթարեանց հայ գրչագրաց համառոտ ցանկ տե՛ս ՄՄ Անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, հմր. 18, 17ա (հետագայում՝ 1896 թ., էջմիածինում այս ցանկը Գրիգոր Խալաթյանցի օրինակից արտագրվել է Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի և Սահակ վարդապետ Ամատունու կողմից): Երեմիա Քյոմուրճյանի ձեռագրերի մի մասը նրա մահից հետո մնացել է Մաղափա դպիր Ճեվահիրճյանի մոտ, հետագայում նրա թոռը՝ Մխիթարյան հայր Հարություն վարդապետը, դրանք Կ. Պոլսից տեղափոխել է Վենետիկ:

9 ՄՄ Անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, հմր. 133, թ. 1015-1016:

10 Մ. Վ. Մաղափ-Քեֆիլյանց, Կենսագրութիւն Երեւելի արանց գոր ծաղկաբաղ համառոտեաց յընդարձակ բարարանէն իւմէ, հատ. Ա, Վենետիկ, 1839, էջ 240-241:

11 Ղ. Ալիշան, Հայասպատում. պատմիչք եւ պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1901, էջ 133, նույնը, փոքրադիր, մասն Ա, Վենետիկ, 1901, էջ 336-337:

12 Մ. Նշանյանի՝ Վ. Թորգոմյանին հղած ցանկը տե՛ս Երեմիա Չելչի Բէօմիւրենեան, Ստամպոլոյ պատմութիւն, հատ. Բ, հրատարակեց և ծանոթագրեց՝ Տօֆ. Վ. Թորգոմեան, Վիեննա, 1932, էջ 734-737:

13 Օրագրութիւն Երեմիա Չելչի Բէօմիւրենեանի, հրատ. Մ. արբալս. Նշանեան, Երուսաղէմ, 1939 տե՛ս Ներածութիւն, էջ ձժԸ-ձԻԹ:

14 Հ. Սահակյան, Երեմիա Քյոմուրճյան, եր., 1964, էջ 167-174:

- 15 **Հ. Սիրունի**, Պոլիսը եւ իւր դերը, հատ. առաջին, Պէյրոս, 1965, էջ 625-635:
- 16 Eremya Çelebi Komürcüyan, Istanbul Tarihi, XVII. asırdı İstanbul, tercüme **Hrand D. Andreasyan**, Istanbul, 1952, s. 17-28.
- 17 **Երեմիա Զելեպի Քյոմուրեյան**, Պատմութիւն հրակիզման Կոստանդնուպոլսոյ, հրատ. պատրաստեց՝ **Գ. Բամպալֆեան**, Ստանպոլ, 1991, էջ 27-30:
- 18 Երեմիա Քյոմուրեյանի ստեղծագործական վաստակին անդրադարձել են նաև՝ **Մ. Զամչեան**, Պատմութիւն Հայոց, հատոր Գ, Վենէտիկ, 1786, գիրք 2, գլ. ԼԹ, Recherches curieuses sur l'histoire ancienne de l'Asie, par **J. M. Chahan de Cirbied, F. Martin**, Paris, 1806, p. 320, **S. Somal**, Quadro della storia letteraria di Armenia, Venezia, 1829, p. 159-160, **Հ. Պետրոսյան**, Հայ հին և միջնադարյան գրականության համառոտ բիրլիոգրաֆիա, Եր., 1941, էջ 202-203, **Լեո**, Հայոց պատմություն, տե՛ս Երկերի ժողովածու, հատոր Երրորդ, Եր., 1969, էջ 359-362, **K.B. Bardakjian**, A Reference Guide to Modern Armenian Literature, 1500-1920, Detroit, 2000, p. 345-347.
- 19 **Ն. Ակիմեան**, Երեմիա Զելեպի Քյոմուրեյան, Վիեննա, 1933, էջ 73-190:
- 20 **Հ. Անասյան**, նշվ. աշխ., հատոր Ա, էջ LXXV-XCV, հատոր Բ, էջ V-XXII:
- 21 **Օ. Եգանյան**, Մատենադարանի ձեռագրական հավաքածուները, տե՛ս Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հատոր Ա, կազմեցին՝ **Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաթյան**, Եր., 1965, էջ 198-211:
- 22 **B. Coulié**, Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits arméniens, Corpus Christianorum, Brepols-Turnhout, 1992, 265 pages.
- 23 Խոսքը վերաբերում է մեզ մատչելի գրականությանը, հայաստանյան գրադարանների նյութերի պակասը մեծ մասամբ լրացրել ենք համացանցի՝ գլխավորապես <http://archive.org>, <http://www.manuscripta-mediaevalia.de>, <http://gallica.bnf.fr>, <http://www.library.chersonesos.org> և այլ կայքերում տեղ գտած նյութերի միջոցով:
- 24 Catalogo dei manoscritti armeni delle biblioteche d'Italia, a cura di G. Uluhogian, Roma, 2010, pp. 66-68.
- 25 Քարտեզում տեղ են գտել մոտ ութ հարյուր անուն արբավայր՝ սկսած Գանձասարի կաթողիկոսության տարածքից մինչև Սսի կաթողիկոսության տարածքը՝ ընդգրկելով ինչպես էջմիածնի և Աղթամարի կաթողիկոսության տիրույթները, այնպես էլ Երուսաղեմը՝ իր շրջակայքով: Պահպանվել է գրչի՝ Երեմիա Քյոմուրեյանի ընդարձակ հիշատակարանը, որ, ըստ էության, ֆարսեզի տեղեկագիրն է. «... եւ արդ ի խարոյայս (خارطه, ֆարսեզ, աշխարհացոյց, ունեցել է նաև մագաղաթ իմաստը: Արաբատառ օսմաներենի տառադարձությունը՝ Միհրան Միմասյանի) ցուցցի, այն որ մին թուղով (Օսմ. خوخ, դրոշ) հյուսված ձիու պոչի մագիթ, որը կապվում էր ոսկեգույն ձողի ծայրին) է պարունի ֆաղաֆ է գաւառան, եւ որ երկու թուղով է փաշայ կոչի, եւ որ երեք թուղով է պէկէրպէկի կոչի: Եւ որք ֆաղաֆ են եպիսկոպոսութեան՝ նա յայտնի է զի է մօտ նորա վանք, որ նստի եպիկոպոս նահանգին. եւ որ գաւառ ոչ գոյ վանք, նա նստի ի ֆաղաֆի, որպէս էտիրնէ եւ ի Ստանպոլ, եւ ի Պոսրաս եւ յիզմիր եւ ի Թոխար եւ յայլս: Եւ որ նահատակութեան տեղիք են կամ գերեզմանք արբոց՝ զայն ոսկեղ նշանակեցի, եւ զանապատսն հզնատրաց ձիթենեաց ոստով ցուցի եւ զկուսանաց անապատսն արմաւենեաց ոստով ցուցի: Եւ զՍրսայ, այսինքն Կիլիկոյ Կաթողիկոսին վինակս նեֆթի (نفط, մուգ կանաչ, նավթի գույն) ցուցի: Եւ զԱղթամարայն կապոյտ ցուցի, վասն ծովուն Վանայ: Եւ զԳանձասարայն դեղնագոյն, վասն տարորոշութեան նշանակեցի եւ զէջմիածնին թեմի վանորայսն եւ զեպիսկոպոսութիւնս կարմրագոյն որպէս երկայանատարագ ձգեցի: Եւ զի գիտելի է Գանձասարայն ինքն Լոսատորչն զարթոն իւր զԳրիգորիս հաստատեաց Կաթողիկոս եւ կայ մինչեւ ցայսօր: Եւ Աղթամարն մնաց եւ Կիլիկոյն վասն Օսմանցոց թագաւորութեան ուժոյ բռնացեալ անհնազանդ գտան եւ ինքնագլովաֆ: Բռն արթոն Հայոց է սուրբ Լոսատորչին մերոյ, զոր ինքն շինեաց նշանակեցի լուսով իջմամբ Որդոյն Աստուծոյ...»: Քարտեզի այս կտորի նմանները պատկանում են Երեմիայի կրտսեր որդու՝ Մաղաֆիա պատկերհան Քյոմուրեյանի վրձնին (տե՛ս նաև ՄՄ ձեռ. հմր. 349):
- Քարտեզը պահպանվել է բոլոնիացի ազնվական Լուդովիկո (Լուիջի) Ֆերդինանտո Մար-

սիլի (1658-1730) հիմնադրած ճշգրիտ գիտությունների ակադեմիայում: 1691 թ. պաշտոնական առաքելությամբ գալով Կ. Պոլիս՝ Մարսիլին պատվիրում է Երեմիա Քյոմուրեյանին՝ կազմել այս ֆարտեզը: Երեմիա Չելեպիի և իտալացի պատվիրատուի համագործակցության մանրամասները պարզել այդպես էլ չի հաջողվել. բացառություն է Վենետիկի Մխիթարյան դիվանում Գ. Ուլունոնյանի հայտնաբերած Քյոմուրեյանի մի իմֆնագիրը միայն, որը խիստ մասնակի տեղեկություններ է հաղորդում ֆարտեզի ստեղծման կապակցությամբ. «Ի թախանձանաց յոլովից դեսպանին Ալամանաց կայսեր ո՞ր աղագաւ եւ, ես անտեղեակ մնացի, յետ այլ եւ այլ խնդրուածոց, որք առ մեզ գտան, նախ պահանջեաց զխարդա Անատոլու եւ զՊարսից եւ զՀնդկաց, զորս երեք փերթ (تربت, մաս, կտոր, բաժին) զխարդա արարի՛ յոսպով յանձեղջ պարգես մարդասիրին: ...ստիպեաց զմեզ զԱնատոլոյ ամեն մի պէկլերպէկեաց սաննադով՝ զհաղափսն ցուցանել. եւ գառ ի նոսա իւրաֆանչիւրոցն պէկլերպէկեական սանմանսն որոշել, այսինքն յորս նստին յանուանի ֆաղափս Գ (3) թուղով պէկլերպէկի կոչմամբ, եւ որ Բ (2) թուղով փաշայ, եւ որ մին թուղով պէկլ ի ստորեւ նոցա, ...իսկ յորոյ խնդրէր ի մէնջ զագգիս Հայոց, թէ ուր ուրէք գոն մենաստանք եւ անպատք եւ եպիսկոպոսութեան վիճակք եւ ուխտատեղի հանդիսադրութեանց նահատակաց» (Գ. Ուլունոնյան, Երեմիա Չելեպի Քյոմուրեյանի նորահայտ ֆարտեզը. - «Պատմաբանասիրական հանդես», 1997, N 2 (146), էջ 185-188):

²⁶ Ըստ Լեոյի՝ ամբողջական վերնագիրն է՝ «Գիրք պատմաբնութեանց արտահանեցեալ և շարադրեցեալ ի նուաստէ ումեմնէ Երմիայէ բանասիրէ Քեօմուրեանց կոչեցելոյ. ի Կ. Պոլիս, ՌՃՆ թվին», ապա հետևում է. «Գիրքս այս պատմէ. նախ՝ զեկեղեցաց զստնույն և զֆանդիլն, բ. պատերազմն իշխանաց Թուրքաց և ապա Պարսից և Օսմանցոց, գ. վասն մանկածողովին, որ տօշուրմէ ասի ի բառս Թուրքաց, դ. նոր նահատակացն, բաց Յայսմատուրացն, որք ի տեղիս տեղիս վկայեցին աստուածութեան Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, ե. զնենգութիւնս մախանաց Տանկաց, որ առ քրիստոնէայս» (Լեո, նշվ. աշխ., էջ 360): Պայմանավորված շորորդ գլխով՝ երկը հայտնի է նաև «Պատմութիւն նորոց նահատակաց» անվանումով: Դիտելի է գործին ծանոթ Ղ. Ալիշանի վկայությունը, որ Քյոմուրեյանն այն շարադրել է. «թէ ի Յայսմատուրաց եւ թէ յայլ գրոց, այլ եւ ի լրոյ եւ ի տեսոյ ֆաղեալ եւ հաւաքեալ» (Ղ. Ալիշան, Հայսպատում, մեծադիր, էջ 133): Հայաստան կատարած իր այցելության ընթացքում Երեմիա Քյոմուրեյանը 1686 թ. լինում է Կարբի գյուղի մոտ գտնվող Հովհաննավանքի անապատում (այս հանապարհորդության ժամանակ Երեմիան լինում է Հայաստանի մի շարք վայրերում ևս. «Տեսաք աշօք փոքր տեղիս, զԱնի ֆաղափ և զգաւառն, և զԿարբին և զսանմանսն Պարսից՝ ամայի» (Ղ. Ալիշան, Շիրակ. տեղագրութիւն պատկերացոյց, Վենետիկ, 1881, էջ 105) և, հմայված լինելով տեղի առաքիլնի կենցաղով, այդ համախմբության միանձնունիներին ձնում այս երկը՝ հայցելով վերջիններիս աղոթքը. «որպէս երբեմն արարիք, ըսելով, իննամս ախտացեալ անկելոյս օտարիս և նժդեհիս ի պանդխտութեանս՝ որ ի մեծափառ մենաստանն սուրբ Կարապետին Քրիստոսի, զեղեցկաւ մրգօք ընծայելով առ ի կամակ հիանդիս. նաեւ աղօթանուեր մաղթանօք հասայք յօգնութիւն կրկնակի տկարութեանս. եւ յանապատում ձեր (ի) սեղան կոչեալ կերակրեալ՝ մխիթարութեամբ մեծարեցիք» (Ղ. Հացունի, Կուսաստանք Հայաստանի մէջ. - «Բազմավեպ», 1923, հատոր 2, թիւ 3, էջ 76): Դեռևս 1685 թ. էջմիածնում նա թուրքերեն է թարգմանում «Համառոտ Յայսմատուրք»-ը և, պիտի ենթադրել, որ այս երկու աշխատանքը նա զուգահեռել է և որոշակիորեն փոխկապակցել (տե՛ս ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 1076): Երեմիա Քյոմուրեյանի՝ էջմիածին կատարած այցելության վերաբերյալ տեղեկություններ է պահպանել 1497 թվականին Աղբամանում ընդօրինակված Ավետարանի հետագայի հիշատակարանը, որ 1686 թ. հեղինակել է XV/1 դարի հայ պատմագրության մեկ այլ երախտավոր Զաֆարիա Քանափեռցին (345ա. «Շնորհօք և ողորմութեամբ ամենագօր մարդասիրին Աստուծոյ, կամակցութեամբ և օժանդակութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ, եղև նորոգումըն սուրբ Աւետարանիս ի թուփս Հայոց Ռ և Ճ և Ե (1686), յերկիրս Արարատեան, ի գաւառս Կարբոյ, ի յանապատս Յօ-

հաննովանից, որ ի ձորն Սերկիկայ, ի թագաւորութեանն Պարսից Շահ-Սուլէմանի, յիշխանութեան տանն Արարատեան Զալիխանի և ի կաթողիկոսութեան Սուրբ Էջմիածնի տեառն Եղիազարու, առաջնորդութեան սուրբ և հրաշափառ մենաստանիս Յօհաննովանից Սարգիս վարդապետի խոհեմագունի հեգոյ, որ է ի բնիկ գեղաբաղաբէն Կարբոյ, ձեռամբ եղեմագործ և վատաշուէր, նիմամօրտան և կիսաթաղ Զաբարիայ անուամբ ևեթ աւագ սարկաւագ, ի գեղջէ՛ Քանափեռոյ . . . :

... Ընդ նոսին յիշեցէ՛ և զհիզանդացի պարոն Երեմիայ գիտնականն և գորդի նորա՝ զՄարափա պատանի, նկարիչ պատկերաց և զսկածաղիկ արարող, որք են բուն բարեկամ ինձ՝ թշուառացեալ Զաբարէիս» (Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Ա, էջ 644-646: Հմմտ. **Ղ. Ալիշան**, Այրարատ, էջ 174, 180):

²⁷ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Ե, կազմեց՝ *Օ. Եղանեան*, Եր., 2009, էջ 1229-1236: Հմմտ. **Ա. Աբրահամյան**, Համառոտ բիբլիոգրաֆիա՝ Հայկական ՍՍԻ Մատենադարանի գրչագիր մանր ժամանակագրությունների, Գիտական նյութերի ժողովածու, N 1, Երևան, 1941, էջ 216-217:

²⁸ Աշխատանքը սկսվում է սուլթան Օսման I-ի (1299-1324) և ավարտվում սուլթան Մուստաֆա II-ի (1695-1703) գահակալությամբ, ավելի ստույգ՝ գահակալության առաջին տարով՝ 1695 թվականով: 1695-ից մինչև Ահմեդ III-ի (1703-1730) կառավարման ժամանակաշրջանն ընկած անցները շարադրում է Ստեփանոս Գաշտեցին: Ստեփանոսը, որ որոշակի մշակման է ենթարկել Բյուզնդյանական բնագիրը, որպես նախաբան՝ գրում է. «1ա. Խնդրով իմաստից և կամ այլ գիտութեանց գրոյ, հարեանցի տեսանելով կամ վեր ի վերոյ անցանելով, ոչ կարեն առնուլ զհաշակ... վասն որոյ և հարկեցա համառօտել զՕսմանցոց թագաւորացն պատմութիւն... Արտադրեալ ի մատենագրացն Օսմանցոց ումեմն Երեմիա Չելչյուհի Քեօմուրճի օղլոյ Կոստանդնուպօլսեցոյ, մերձ ի թվականին Հայոց ՌձևԴ (1695)»: «36բ. Մինչև ցաստ (Մուստաֆա II-ի գահակալությունը-Գ.Ա.) Երեմիա Չելչյուհն գրեալ և վճարեալ էր: Թէպէտ և մեք ըստ կարոյն մերոյ գեղեցկացուցաք զպարադրութիւնս և ըստ ֆերթողութեան տառից ևս դոյ(զ)ն ինչ վայելչացուցաք, որպէս և կարէ՛ տեսանել ընդ հեղինակին զփորձ առնուլ» (Մայր ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Ե, էջ 1229-1230):

²⁹ Այս ընդօրինակությունից պարզ է դառնում, որ Երեմիա Քյոմուրճյանը երկը նվիրել է Բաղիշեցի Վարդան վարդապետին. «Մեծարգոյ և քաջ բարունապետին Տեառն Վարդան վարդապետի ընծայեցեալ, յԵրեմիայէ Կոստանդնուպօլսեցոյ Քէօմուրճեան: Ի թուականիս Հայոց ՌձևԴ (1699)» (Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հատոր չորրորդ, կազմեց՝ *Ն. Եսայ. Պողոսեան*, Երուսաղէմ, 1969, էջ 276): Պրպտուն այս գործի ինչի՞ն էր պետք այսպիսի մի աշխատասիրությունը՝ արդյոք Ամրդուր վանքի իր հիմնած մատենադարանը մի նոր ձեռագրով սոսկ համարելն էր նրա նպատակը, թե իր ազգի քաղաքական նակատագրով մտահոգ վարդապետն այս ձեռնարկով ցանկանում էր տիրող աշխարհափառական իրադրությունում ավելի հստակ կողմնորոշվելու մի նոր հնարավորություն ստեղծել, դժվար է ասել: Այս վկայությունը, սակայն, որոշակի շփոթ է ստեղծել ուսումնասիրողների շրջանում. Տ. Սավալանյանը (Յուցակ, էջ 632-633 (1865-1867 թթ. Տ. Սավալանյանը կազմել է Երուսաղեմի Մատենադարանի 1-1742 ձեռագրերի ցուցակը, որը ժամանակին եղել է Մ. Նշանյանի տրամադրության տակ, սակայն անհետացել է նրա սենյակից. բարեբախտաբար, այժմ գտնվում է Երուսաղեմի ձեռագրատանը (ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 3847)), նրա հետևություններն են Ն. Պողոսյանը, հիմք ընդունելով Հայոց ՌձևԴ (1699) թվականը, բնագրի՝ Քյոմուրճյանին վերագրվող հատվածը, առանց դրպն-ինչ խորամուխ լինելու, հասցնում են ընդհուպ 1699 թ.: Նույն սխալը կրկնվում է նաև ԵՍՀՄ ձեռ. հմր. 1329ի պարագային. «Օսմանեան Պատմութիւն համառօտեալ յընդարձակ պատմութեանց օտար ազգաց մինչեւ ի Մուստաֆա բ. յամ Տեառն 1699, եւ այսա շարունակեալ ի թարգմանչէն (որ թուի լինիլ Մարափայ ճէվահիրեոնց հետեւողի Երեմիա Չելչյուհոյ) մինչեւ ցՀամիտ Ա.

յամ Տեառն 1780» (Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հատոր չորրորդ, էջ 592-593, հմմտ. Յուցակ, էջ 788-789): Սակայն ինչպես երևում է Մաղափա ձեվահիրենյանի վկայությունից, Քյոմուրեյանը տվել է 22 սուլթանի պատմությունը՝ հասնելով մինչև Մուստաֆա II-ի գահակալությունը (առաջին տարին՝ 1695 թ.) և այդպես էլ չավարտելով այն, նախաբանում նա գրում է. «5աբ. Պատմութիւն Օսմանցաց Թագաւորաց. համառօտակի ժողովեալ եւ արտահանեալ ի լիակատար պատմութեանց ի նոցին զգլխատօր գրոյցս եւ զգործս ծաղկաբաղ արարեալ յումմէնէ բանասիրէ վաս զբօսնոյ ազգիս մերոյ: Եւ հասեալ մինչեւ ի 22երորդ Թագաւորն Մուստաֆայ երկրորդ, եւ այն եւս ոչ լրացեալ պատմութեամբ (ընդգծումը մերն է), եւ մե՛ք իբր թէ լրացուցա՛մ եւ իսկ յինքնէն նոյն Պատմութենէն: Եւ այժմ յամ յ Տեառն 1771, եւ ի մերս հաշուի ՌՄԻ, ի յամսեանն յունվարի: Գաղափարեալ եղեւ ի յաննըղալ օրինակէ, բայց յոյժ հնացեալ գրէ՛, կարի շրջահայեաց խոզմամբ եւ խիստ անձկութեամբ, վասն գոյոյ օրինակին շղագիր, եւ բազում տեղիս խանգարեալ եւ ատերեալ գոլով» (Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հատոր չորրորդ, էջ 592-593): Երեմիա Քյոմուրեյանի շարադրանքը մինչև 1699 թվականն է հասցվում նաև ԵՍՀՄ հմր. 464 և Վիեննայի հմր. 786 գրչագրերում, մի բացառությամբ, որ Վիեննայի հմր. 786 ձեռագրի լուսանցումն է. Ակինյանը մատիտով նշել է, որ մինչև 1695 թ. ընկած ժամանակահատվածի պատմական նկարագրությունն է պատկանում Քյոմուրեյանի գրչին: Եթե զանց առնենք վերը հիշատակված բոլոր հակափաստարկները, ապա ամենավաղ երևակայության դեպքում անգամ 1695 թ. վախճանված Երեմիա Քյոմուրեյանը, հասկանալի է, որ չէր կարող տեղյակ լինել իրենից հետո կատարված դեպքերին և գրել դրանց մասին: Կարծում ենք, որ 1699 թվականը, սակայն, պետք է համարել սոսկ գրչական սխալ: Հայտնի է, որ 1699 թ. հունվարի 26-ին մի կողից՝ Օսմանյան կայսրության, մյուս կողմից՝ Ավստրիայի, Ռեչ Պոսպոլիտայի և Վենետիկյան Հանրապետության միջև ստորագրվեց Կարլովիցի հայտնի պայմանագիրը, որ բեկումնային նշանակություն ունեցավ ոչ միայն Մուստաֆա II-ի կառավարության, այլև Օսմանյան կայսրության և համաշխարհային պատմության համար առհասարակ: Ահա թերևս թուրքերի այս դարակազմիկ պարտությունն արձանագրելու և օսմանյան պատմության մի մեծ և շունդալից շրջափուլ սրանով ավարտելու գիտակցությամբ էլ մեկ այլ գրիչ հետագայի ընդօրինակություններից մեկում իրադարձությունների նկարագրությունը հասցրել է ոչ թե մինչև 1703, այն է՝ հեղինակի կողմից անավարտ թողած Մուստաֆա II-ի գահակալության վերջին տարին, այլ 1699 թվականը. այսպիսով, ֆաղափական գործընթացներում պատմականությունը զատորոշելու ժամանակակիցների հետատեսությունը հետագայում հակադարձ համեմատականությամբ տեղիք է տվել թյուր ընկալումների:

³⁰ Վերջին՝ 1923 թ., գրված հիշատակարանից պարզ է դառնում, որ ձեռագիրը 1913 թ. Այնթափի կաթոլիկ հայ համայնքի առաջնորդ Հայր Վարդանի կողմից նվիրաբերվել է Կիլիկյան նեմարանի մատենադարանին: Հայոց Մեծ եղեռնի տարիներին թուրքական վայրագությունների զոհ դարձած Այնթափի հայությունը՝ ֆահանսներ է. Թավուզնյանի և Գ. Պողարյանի ղեկավարությամբ, գաղթում է Հալեպ՝ իր հետ փրկելով Այնթափի մատենադարանի շնչին պատարիկներ, ի թիվս որոնց՝ նաև «Պատմութիւն Համառօտ»-ը:

³¹ Ձեռագրի առաջաբանից պարզ են դառնում ժամանակի արատավոր երևույթներն ու թերևս արհեստականորեն հարուցված խոչընդոտները, որ ստիպված էր հաղթահարել Երեմիա Չելեպին իր գրական գործունեության ընթացքում. «Խնդրօղ իմաստից, կամ այլ գրոց հարեանցի տեսանելով, կամ վերի վերոյ անցանելով, ոչ կարեն առնույ զհաշակ: Այսպես եւ պատմութեանց խնդրօղ՝ թէ հին գրուցաց, կամ թէ կարգաց թագաւորութեանց, տեսի զազգս մե՛ք՝ եւ ո՛չ գլուխ, եւ ո՛չ գոտն իմանալով իմաստից եւ այլ գրոց՝ զայլ եւ այլն խօսին, որպէս եւ ամենայն կարգ խանգարեալ է, նոյնպէս եւ գիտութիւնք եւ խօսակցութիւնք նոցին: Վասն որոյ հարկեցայ համառօտ տոնել զՕսմանցոց թագաւորաց պատմութիւն մի՛ որ զամենայն արարք պարագրէ յինքեան ծաղկաբաղեալ, զի մի՛ զյանախէն փախիցեն, պըլըխ

պուրմիշ անելով (դժկամությամբ վերաբերվել, արհամարհել, ամառհրել – **Գ. Ա.**) ասել թե՛ թու՛ֆ յանախէ (շատ է – **Գ. Ա.**) այս: Եւ այս գոլ պատկանաւոր յինճեան զկարգաբարձրութիւն այսպէս ունելով: Լսեմ այսուհետև թե՛ զի՞նչ են սորա ասելոց» (Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հատոր երկրորդ, կազմեց՝ Ն. եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1967, էջ 449):

³² Ստեղծագործությունը աշխարհիկ ռնով գրված չափածո տեղագրական երկ է, որ տեղեկություններ է տալիս Բոսֆորի (թրք. Boğaziçi) նեղուցում տեղակայված գյուղերի և մյուս բնակավայրերի մասին, թվարկում դրանց թե՛ ժամանակակից և թե՛ հին անունները: Կցանկանալիմք, սակայն, դիտարկել, որ Կոմիտաս Վկայի թոռ Կոզմաս Քյոմուրճյանը կամ Կոզիմոս դը Կարպոնյանոն, որ Կ. Պոլսում իսպանական դեսպանատան թարգմանն էր, ֆաղափ տեղագրական նկարագրությանը նվիրված իտալերեն իր գրքում տալիս է նաև նեղուցի նկարագրությունը, որ, ինչպես Ղ. Իննիսյանն է վկայում, «թեպևտ համառոտ է յոյժ, միայն զերևելի գիւղօրէս դնելով. սակայն ընդ այժմեան անուանց՝ դնէ նաև զհին անուանս» (**Ղ. Իննիսեան**, Ամարանոց բիւզանդեան, Վէնէտիկ, 1794, տե՛ս Յառաջաբանութիւն, էջ 6): Աշխատանքը հրատարակվել է 1794 թվականին իտալական Բասսանո քաղաքում (**Cosimo Comidas de Carbognano**, Descrizione topografica dello stato presente di Constantino-poli, Bassano, 1794), 1993 թվականին կատարվել է երկի թարգմանն թարգմանությունը և հրատարակվել «XVIII դարավերջի Ստամբուլը» խորագրով (թարգմանիչ՝ Էրենդիզ Օզբայ-օղլու) (**Cosimo Comidas de Carbognano**, 18. Yüzyılın Sonunda İstanbul, İstanbul, 1993 (çeviri: Erendiz Özbayoğlu): Վ. Թորգոմյանը, ով առիթ է ունեցել համեմատելու Երեմիա և Կոզմաս Քյոմուրճյանների այս երկու երկը, վկայում է, որ Կոզմասը օգտվել է իր նախահոր գործից՝ որոշ դեպքերում նույնությամբ կատարելով մեջբերումներ, հավելելով միայն իր ծանոթագրությունները (**Վ. Թորգոմեան**, Ստամբուլյոյ պատմութիւն, էջ 475: Վ. Թորգոմյանը միևնույն ժամանակ հայտնում է, որ այս գիրքը շատ եզակի է եղել Կ. Պոլսում և պատկանել է միայն Օրթոգյուղի Անտոնյանց միաբանության գրադարանին): Մյուս կողմից, ինչպես ցույց են տալիս Տ. Պալյանի (**Տ. Վ. Պալեան**, Հայ աշուղներ, «Բիրական», Պոլիս, 1898, թիւ 34-35, էջ 612) և Ղ. Իննիսյանի տեղեկությունները, Քյոմուրճյանները նույն սկզբունքով են ավել Բոսֆորի նեղուցի տեղագրությունը. անկասկած, Կոզմաս Քյոմուրճյանը պիտի ծանոթ լիներ Երեմիայի այս գործին և, ըստ էության, հենց սա է այն թարգմանությունը, որի մասին գրում է Տ. Պալյանը (տե՛ս նույն տեղում): Հայտնի չէ՛ Կոզմաս Քյոմուրճյանն այս երկի բառացի թարգմանությունն է կատարել, թե համաձայն ժամանակի թարգմանական ավանդույթների՝ փոխադրել է: Ամեն պարագայում կարծում ենք՝ սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ այս գործի իսպառ աննետանալու դեպքում անգամ Կոզմասի թարգմանությունը հնարավորություն կտա վերականգնել Երեմիա Չելեպիի աշխատությունը եթե ոչ բնագրային նշգրտությամբ, ապա վստահաբար՝ իմաստային հարազատությամբ:

³³ Ալեքսանդրի պատմության հայերեն ընդօրինակությունը ոչ մեկ անգամ արդեն իրականացվել էր Կ. Պոլսում (**Յ. Տաշեան**, Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիսթենեայ վարուց Աղեմսանդրի, Վիեննա, 1892, էջ 19, 147-148, 156-160), հայերեն բնագիրն էլ (իր ուսումնասիրության մեջ Հ. Տաշյանը վկայում է պոլսյան երկու գրչագրի մասին. մեկն ընդօրինակվել է 1544 թ. և մաս է կազմել Կրոնֆորդյան հավաքածուի, իսկ մյուսը՝ 1694-1696 թթ. միջոցին, գտնվում է Վիեննայի Միսիսթայան մատենադարանում. երկուսն էլ ընդօրինակվել են Սամարիտ Ս. Գեուրգ կամ Սուլումանաստիս եկեղեցում, որը ի սկզբանե եղել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքանիստը. արդյո՞ք այս օրինակներից է օգտվել Քյոմուրճյանը իր թարգմանությունը կատարելիս, թե ձեռքի տակ ունեցել է մեկ ուրիշ բնագիր, դժվար է սպասել պատասխան տալ) հիմք ընդունելով Երեմիա Քյոմուրճյանը XVII դարի վերջին ձեռնամուխ է լինում թարգմանությանը: Գիտական հանրությունը վաղուց ի վեր ծանոթ է էյոմուրճյանական այս թարգմանությանը, և կարծիք կա, որ համեմատական բնու-

թյունը կօգնի շտկել մի շարք աղավաղություններ, որոնք տեղ են գտել հայերեն բնագրում (Յ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 179-180: Հմմտ. A. Römhald, Beiträge zur Geschichte und Kritik der Alexandersage, 1873):

³⁴ Հմմտ. Երուսաղեմի ձեռ. հմր. 1842, ա. Քարոզագիրք, բ. Պատմութիւն Աղեֆսանդրի (թրքերեն): Թուրք, թերթ՝ 452: Մեծոփին՝ 21x15x3: Գրութիւն՝ միասին: Նօտրգիր տե՛ս Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հատոր վեցերորդ, կազմեց՝ Ն. Պողարեան, Երուսաղեմ, 1972, էջ 219-221:

³⁵ Աշխատանքը գրելուն Երեմիա Քյոմուրեյանը ձեռնամուկն է եղել 1675 թ., ավարտել 1678-ին (Երեմիա Քեօմիւրեան, Պատմութիւն Համառօտ Դձ տարւոյ Օսմանցոց թագաւորացն, էջ 285, 288): Հետաքրքրական է, որ այս երկին աղերսով են երկու հայ կաթողիկոսի՝ Հակոբ Ա Ջուղայեցու, ով հանդիսացել է գործի պատվիրատուն, և Աբրահամ Գ Կրեւացու (1734-1737), ով այս ընդօրինակության ստացողն է, կերպարները: Կարծում ենք, որ այս գործիչների հետապնդած ֆաղափական ակնկալություններն ու շահադիտություններն են, որ ընկած են պատմագրական այս գործի արդիականությունը և առաջադրած ուղերձները տարբեր ժամանակներում նոր խմբագրումներով վերաիմաստավորելու հիմքում: Չի բացառվում նաև, որ Քյոմուրեյանի մատենագրական ժառանգությանը կրկին անդրադարձ կատարելու այս նախաձեռնության շարժառիթներից կարող էր լինել պատմագիր Աբրահամ Կրեւացու՝ իր գրական հաշակն ու պատմագիտական հայացքներն ընդլայնելու և աղբյուրագիտական տվյալներով նորովի հարստացնելու դիտավորությունը, եթե նկատի առնենք, որ նա ձեռագիրն ընդօրինակության է տվել 1731-1732 թթ.՝ իր «Պատմագրութիւն»-ը շարադրելու նախաշեմին («Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց և ՆատրՇահին պարսից» երկը նվիրված է 1734-1736 թթ. Հայաստանում և հարևան երկրներում տեղի ունեցած պատմաֆաղափական անցուղարձեթին: Գիրքն առաջին անգամ հրատարակվել է 1796 թ. Կալկաթայում):

Հայ պատմագիտության մեջ որոշակի շփոթ է ստեղծել Հակոբ Ա Ջուղայեցու՝ այս երկի պատվիրատուն լինելու հարցը. հիմք ընդունելով Մ. Չամչյանի վկայությունը. «Չարադրեաց գ՛Պատմութիւն Օսմանցոց թագաւորութեան ընդարձակ՝ ի հինգ գիրս. և զհամառօտութիւն նորին ի մի գիր և միս ես առանձին ռտանաւոր ի խնդրոյ Յակոբայ կաթողիկոսի» (Մ. Չամչեան, նշվ. աշխ., գիրք 2, գլ. 10)՝ մի շարք ուսումնասիրողներ ենթադրել են, որ խոսքը վերաբերում է Քյոմուրեյանի «Ոտի շարադրեալ անուամբ թագաւորաց օսմանցոց» փոքրածավալ գործին: Ժ. Ավետիսյանը մերժում է այս ենթադրությունները և ցույց տալիս «Պատմութիւն Համառօտ»-ի և հայոց կաթողիկոսի անմիջական առնչակցությունը (Երեմիա Քեօմիւրեան, Պատմութիւն Համառօտ Դձ տարւոյ Օսմանցոց թագաւորացն, էջ 20-22):

³⁶ Սա երկի պայմանական անվանումն է:

³⁷ Աշխատանքը հրատարակության պատրաստած Գ. Բամպոմբեյանի կարծիքով՝ սա Երեմիայի հարազատ գրչությունն է: Ուսումնասիրողը որպես այս եզրակացության հիմք է ընդունում մի ֆանի իրողություն. ա. ձեռագրում տեղ-տեղ հանդիպում են սրբագրություններ, բ. հիշատակարանի հեղինակը Երեմիա Քյոմուրեյանն է, գ. բաղդատությամբ Երուսաղեմի հմր. 1893 ձեռագրի գրչի, որ հեղինակի ինքնագիրն է, հմր. 892 ձեռագրի գրիչը նույնական է (Գ. Բամպոմբեյան, Երեմիա Չելեյի Քեօմիւրեան, տե՛ս Պատմութիւն հրակիզման Կոստանդնուպօլսոյ, էջ 11): Սակայն Գ. Բամպոմբեյանի այս պնդումը դեռևս կարող է ապացուցման, ֆանգի ֆյունորեյանագիտության մեկ այլ երախտավոր Մ. արք. Նշանյանը Ն. Ակինյանին նաղված գրության մեջ այս ձեռագրի վերաբերությամբ հայտնում է, որ «գիրը կը նմանի հեղինակի եղբոր Տեր Կոմիտասի գրին»: Ըստ տիտղոսաբերթի, որ գրի է առնված «ԵՐԵՄԻԱ» ծայրանունով՝ պատմագիրը գործը բաժանել է վեց մասի, «որպէս զի դիւր լիցի ընթերցողաց, որոց պէտք իցեն եւ մի ի ձանձորփին» (Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հատ. երրորդ, կազմեց՝ Ն. Լսպ. Պողարեան, Երուսաղեմ, 1968, էջ 405: Յուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր Վանոց եւ շրջակայից, կազմեց՝ Բ. Կաթողիկոս Կիւլէսերեան,

Անթիլիաս-Լիբանան, 1957, էջ 583): Ինչպես պարզ է դառնում Ապրո Ձեկեպի Ավետարանի հիշատակարանից, իբրև «սիրոյ սրբոյն (Երեմիա Ձեկեպի-Գ.Ա.) սիրոյ արձան» երկը նվիրված է Ապրոյի որդի և Երեմիայի «հոգոյ եղբայր» Սարգիս Ձեկեպիին, հիմնում ընկած է գլխավորապես 1660 թ. հուլիսի 14-ին Կ. Պոլսում տեղի ունեցած հրդեհը, որ այրացավ երեք օսմանյան մայրաքաղաքի մի զգալի մասը: Հետաքրքիր է Պատմության ժամանակագրության հարցին Քյոմուրճյանի ցուցաբերած մոտեցումը, ինչը վկայում է պատմագրական ավանդույթներին հեղինակի փառաբանությանը: Քյոմուրճյանը հրդեհը թվագրում է Հայոց և փրկչական, պարսից և արաբական թվականների, բյուզանդական տիրապետության անկման և արաբական տիրապետության, օսմանյան սուլթան Մենսեղ IV-ի, վեզիր Մունամեղ Քյոմուրճյանի փառաբանության, պարսից Շահ-Աբաս I-ի, հունաց խանի, գերմանական գահակալ Ֆրեդրիխանտի, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Հակոբ Գ Ջուղայեցու, Երուսաղեմի Աստվածատուր պատրիարքի, Եղիազար Այնթապցու, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մարտիրոս Ղրիմեցու, հունաց պատրիարք Բարսենիոսի, Հռոմի պապ Ալեքսանդր VII-ի արքունակությունների առաջին տարվա հարաբերությամբ: Այս ստեղծագործության շարադրանքը Քյոմուրճյանը սկսել է դեռևս 1661 թվականին, սակայն հանգամանքների բերումով ավարտին հասցրել 1672-ին:

³⁸ جـــــ، Կիեննա:

³⁹ Ս. Սումալյանը (S. Somal, նշվ. աշխ., էջ 159-160) և Հ. Տեր-Անդրեասյանը (Eremya Çelebi Komürcüyan, s. 21) ծանոթ են ավստրո-թուրքական պատերազմներին Երեմիա Քյոմուրճյանի կատարած պատմական անդրադարձներին՝ դրանք վերագրելով, սակայն, Վենետիկի հմր. 476 ձեռագրին՝ մի տարբերությամբ, որ վերագրում Ս. Սումալյանը հիմք է ընդունում 1660 թ.՝ նկատի առնելով 1660-1664 թթ. ավստրո-թուրքական պատերազմը, իսկ Հ. Տեր-Անդրեասյանը՝ 1683 թ.՝ Վիեննայի երկրորդ պաշարման տարեթիվը (1683, 14 հուլիս): Հավանական է, որ այս գործը ընդգրկում է ավստրո-թուրքական թե՛ 1660-1664 և թե՛ 1683-1699 թթ. պատերազմների պատմությունը, և Վենետիկի հմր. 293 և 476 ձեռագրերը կա՛մ փոխընդանուր են մեկմեկու, կա՛մ մեկը մյուսի համար հիմք է հանդիսացել ավելի ամբողջական և կառուցիկ շարադրանքի ստանալու:

⁴⁰ Այս երկը Երեմիա Քյոմուրճյանը գրել է Վարդան վարդապետ Բաղիշեցու պատվերով, որը ընդմիջումներով 1661-1681 թթ. միջոցին:

(Ի փանաֆ մըլտաց մատանցս գայս ծաղիկ մի լե՛ր վայելման,

Հագար հարիւր եւ տասանց (1661) գրեալս սա՛ւ անկեալ անպիտան.

Արդ հագար հարիւր՝ ւ երսուն (1681) եւ հասեալ մասամբ երեմեան տե՛ս Վ. Թորգոմեան, Ստամբուլոյ պատմութիւն, հ. Ա, էջ 120):

⁴¹ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հատոր չորրորդ, էջ 41:

⁴² Պահպանվել է Կոմիտասի հիշատակարանը. «49աբ. ...Պատմութիւն ի Ստամբուլու էրէց յեղբօրէն երգեցան, որոյ անուն յորչորչիւր Երեմիայ Ձեկեպի Քէօմիւրճեան: Բայց նարդենիս, որ գրեցաւ կրօսեթէ յեղբօրէ նորայն, պիտակ Կոմիտաս էրէց ստորադասն նոյնոյ Քէօմիւրճեան, ՉՄԻՋԻ (6+200+20+900+20=1146+551=1697) թուականիս Հայոց՝ դու հաշուեա՛ եւ լե՛ր բաական, գոարճացիր յիգրօսանս նագելի եղբայր պատուական» (R. H. Kévorkian, A. Ter-Stépanian, Manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale de France, Paris, 1998, p. 946-947): Համեմատությունից պարզ է դառնում, որ այս գրագիրը (ձեռագիրը եղել է Վ. Թորգոմյանի սեփականությունը) հիմք ընդունելով է Վ. Թորգոմյանը իրականացրել երկի հրատարակությունը (Վ. Թորգոմեան, Ստամբուլոյ պատմութիւն, հ. Ա, էջ 125-136): Նա խոստովանում է, որ XVIII դարի կեսին գրված գրագիր մի օրինակ էլ տեսել է Մ. Աղաբեկյանի մոտ (այլ տեղեկություններ մեզ անհայտ են), սակայն ստորակետի տարբերություն անգամ չի գտել՝ իր ունեցած ձեռագրի համեմատությամբ: Էական չեն եղել նաև երևանյան գրագրում (ձեռագրագիտական բնույթի տեղեկություններ չի հաղորդում) տեղ գտած տարբերությունները:

⁴³ Հետաքրքիր է ձեռագրի ստացողի այս փոփոխականը. «320ա-353ա. Ով նագելի հարբ եւ եղբարբ մե ռ զայս կարմիր խորագիրս է վասն յառաջակայ ռոտանատրիս, զոր Ըստամպոյցի Քեօմուրեի օղլի Երեմիայ Չելեպին, որ Յաղագս հիմնարկութեանն եւ վասն շինութեանն Բուզանդիոյ եւ Կոստանդնուպոլսոյ տաղաշափեալ է զամենայն դիրս եւ սանմանս քաղաքին եւ ի բոլոր ծովեզերայս նորին յատուկ-յատուկ բանիմ, զոր ի տեղիս-տեղիս գովեալ է հիացական բանիմ եւ ի տեղիս-տեղիս պարսուեալ է ծաղրական բանիմ: Զոր եւ ես՝ նարդենիս Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարգ երածիշտ Եփրեմ վարդապետս ի ՌձևՁ (1697) քվականիս Հայոց գրել ետու եւ եղի ի մէջ զայս Քաղվածու գրոցս վերջն առ յիշատակ հոգոյս եւ ի վայելումն իմումս անձին: Մեծարգոյ եւ քաջ ռաբունապետի տեսան վարդանայ վարդապետի ընծայեալ յերեմիայէ Կոստանդնուպոլսեցոյ» (հմմտ. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուն Մատենադարանի, հատոր Գ, կազմեցին՝ Ա. Քեօշկերեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քեօսէեան, Եր., 2008, էջ 1031-1032):

⁴⁴ ՓԱԳ հմր. 313 ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Գրեցաւ քվին ՌձևԱ (1692) Յուլիսի ԺԳ (13), ձեռամբ Քրիստոսի ծառայ Աստուածատրոյ, որ անուամբ կոչի Բահանայ, ի խնդրոյ եւ վայելողի տիրացու Երեմիայի. Աստուած բարով վայելել տացէ: Արդ, ո՛վ եղբարբ, որք հանդիպիք ի սայ՝ ասացէք Հայր մերն, եւ Աստուած ողորմի ձեզ» (**R. H. Kévor-kian, A. Ter-Stépanian**, նշվ. աշխ., էջ 906): Կ. Մելիք-Օհանջանյանը կարծում է, որ, ամենայն հավանականությամբ, այս ստացող տիրացու Երեմիան Չելեպի Քյումուրեյանն է (Պատմութիւն Փարէզի եւ Վեննայի, Պատմութիւն Վենետիկ քաղաքին, աշխատասիրությամբ՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Եր., 1966, էջ 86): Մյուս կողմից՝ Հ. Քյումուրեյանի ձեռագրերի հավաքածուում 44 քվակամարը կրող մի ձեռագիր-ժողովածու (Պատմութիւն Փարէզի եւ Վեննայի, Պատմութիւն Վենետիկ քաղաքին, էջ 86-87, հմմտ. Հ. Քյումուրեյան, Համառոտ ցուցակ հայերեն գրագիրներու «Քյումուրեյան հավաքածու»-ի ի Ուիլիզա, Կանգաս, ԱՄՆ. - «Բանբեր Մատենադարանի», 1973, N 11, էջ 399-422) կա, որ պարունակում է Երեմիայ Չելեպիի երկու տաղը, Մովսէս Խորենացու Պատմության մի մասը (մինչև Արտաշես I-ի վախճանը) եւ «Պատմութիւն Փարէզ մանկանն եւ Վենայու» ստեղծագործությունը: Հ. Քյումուրեյանը տարակայս չունի, որ ձեռագիրը պատկանում է Երեմիայ Քյումուրեյանի գրչին: Հ. Սահակյանն իր հերթին անհավանական է համարում Հ. Քյումուրեյանի այս պնդումը՝ վկայակոչելով ձեռագրում տեղ գտած տառասխալներին Երեմիայի ունեցած առնչության անհնարինությունը (Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը (XVI-XVII դդ.), հատոր երկրորդ, էջ 718):

Կ. Մելիք-Օհանջանյանը բավական հանգամանալի բնության է ենթարկել «Փարէզի եւ Վեննայի Պատմության» հայերեն թարգմանության հարցը (թարգմանիչ Հովհաննէս Հոլով Տերզնցի)՝ միաժամանակ այդ համատեքստում ընդարձակ անդրադարձներ կատարելով քյումուրեյանական հայատառ թուրքերեն թարգմանությանը կամ որ առավել ճիշտ կլինի ասել՝ փոխադրությանը: Սակայն Քյումուրեյանի կատարած այս գործը դեռևս կարող է բանասիրական ուսումնասիրության եւ պահպանված ձեռագրերի համեմատական բնության, ինչը ավելի որոշ կցուցեր թարգմանչի ստեղծագործական միջամտությունները (առայժմ հաշվված է թարգմանության մեջ Քյումուրեյանին պատկանող շուրջ 350 տող) եւ հայ թարգմանական արվեստի ոսկեհամբի նոր շերտերը:

⁴⁵ Լեհ-թուրքական պատերազմի ընթացքում 1672 թ., Մեհմետ IV-ը նվաճում է Լեհաստանի Կամենից հայաշեն քաղաքը: Քաղաքի տարագիր հայությունն ապաստանում է Թրակիայում, Մակեդոնիայում եւ Լեհաստանի հյուսիսում, իսկ մի մասը երեք նավով, մեզ անհայտ ուղղությամբ, նավարկում է Սև ծովի ջրերում, սակայն բարձրացած փոքրկի հետևանքով այս նավերն իրարից բաժանվում են. մի նավը խարխախ է ձգում Սև ծովի բոլորարական ափին՝ Բուրգաս քաղաքի մոտ, մեկ ուրիշը՝ սևծովյան հարավային եզերքին, երրորդը հանգրվանում է Բուդաբեշտի հարավ-արևելքում: Այդ միջոցին վանատականության գործերով էղիբնեում (նախկինում՝ Ադրիանոպոլիս) գտնվող Ապրո (Ապրո անվանա-

կոչության հեղինակը օսմանյան մեծ եպարհոս հոշակավոր Քեոփրոպոլ Մեհմետ փաշան է, ով շատ մեծ համակրանք էր տաժում Աբրահամ Չելեպիի հանդեպ: Հետագայում այս անվանումը փոխանցվեց նրա հետնորդներին՝ ի դեմս Ապրոյենց ազգատոհմի: Չելեպին, անհանգստացած Կամենիցի հայության ծանր վիճակով, ձեռնամուխ է լինում բեկանեղ սուլթանական այն հրովարտակը (իրատե), որն արգելում էր հայությանը ներթափանցել կայսրության ներքին նահանգները, և միևնույն ժամանակ, ձեռք է բերում մի նոր հրովարտակ, որով հայերն իրավունք էին ստանում Ֆիլիպետո (այժմ Պոլդիվ) տեղ ղառնալ հունական եկեղեցիներից մեկին: Այդ ժամանակ Ֆիլիպետո հույներն ունեին ութ եկեղեցի, որոնցից այս Ս. Գևորգ անունով մատուռը լվված էր նրանց կողմից այստեղ կատարված մարդասպանության պատճառով, և այս նախապաշարումներից էլ ներկայումս հույները, թվում է, թե առանձնապես շղիմարեցին եկեղեցին հայերին հանձնելու հրամանին: Այս դեպքերին էլ, ահա, նվիրված է Երեմիա Քյոմուրճյանի գործը:

46 Այս նկարագրությունն արտացոլվել է ձեռագրի երկրորդ հատվածում տե՛ս անդ, «7ա-11բ. Ստորագրություն Սրբոյ եկեղեցուն, որ ի Փի(լի)պոպոլիս ֆաղաֆ՝ նորոգ կառուցելոյ, յանուն սրբոյն Գեորգայ ֆաշամարտիկ զօրավարին Քրիստոսի»:

47 Յուզակ ձեռագրաց որ ի «Հանդես ամսօրեայ», կազմեց՝ Հ. Ոսկեան, Վիեննա, 1976, էջ 176-177: Հմմտ. Ն. Գասապեան, Յուզակ հայերէն ձեռագրաց ի Բուզարիա. - «Հանդես ամսօրեայ», 1938, թիւ 4-8, էջ 204-218:

48 Յուզակ ձեռագրաց որ ի «Հանդես ամսօրեայ», էջ 176-177:

49 «Բազմավէպ», 1927, էջ 239:

50 Այս գործը երկար ժամանակ կորած էր համարվում, սակայն շնորհիվ Հ. Քյոտայանի փնտրտումների՝ պարզ է դառնում, որ այն պահպանվել է երկու օրինակով. բնագրերից մեկն աչխի է ընկնում առավել ճոխ լեզվով և աշխարհագրական սխալների բացակայությամբ, ինչն էլ հիմք է տալիս ուսումնասիրողին այս ձեռագիրը համարել Երեմիայի ինքնագիրը:

51 «82աբ-84աբ. Հագար հարիւր Հայով թվական եւ ժԹ՝ (1670) թիւ յաւելեալ: /Ապրիլ ամսոյ յերիսն դիպի, յատուս Զատիկի, զայս ասարտեալ: /Զի երեք նաւ պատրաստական, որ ի Կիրիտ երթալ հշտապեալ: /Վաղվաղեցի հասի նոցա, որ Չելեպուն արքն հետեւեալ: /Ասի Առեք զայս իբր յաւանդ, աղերս իմ է լերով խնամեալ: /ՅԱստուած ի ձեզ առնեմ յանձին, ամբողջ անփորձ լերով պահեալ: /Ընդ ձեզ տարեք զայս ի Կրիտէս, ի Գանտիա ֆաղաֆ մուծեալ: /Առ սոյն ամաւ զառեալն Տանկաց, այն որ Գաստրօ կլայ կոչեալ: /Պատրաստագոյն եւ զգուշութեամբ զամանաթս իմ տեառն հասուցեալ: /Պարոն Աբրահամ Չելեպու, յիմմէ յոգոյ զայս ընծայեալ: /Զունիմ գիր մի թողթ մի գրեած, նամակ բանից իր ինչ ազդեալ/ կամ չըկարեմ տալ ձեզ պատուէր, զի երկնչիմ, թէ փոխադրեալ /...»:

52 Ձեռագրի մի ընդօրինակությունն ունեցել է Վ. Թորգոմյանը, ով հուշում է մեկ այլ ընդօրինակության հասցեատիրոջը՝ Մխիթարյան հայրերից Եփրեմ Ապրոյանին, որ ձեռագիրը սիրահանձար տրամադրում է Վ. Թորգոմյանին բաղդաստերու իր մոտ եղած օրինակի հետ (Վ. Թորգոմյան, Ստամբուլի պատմության, հ. Բ, էջ 718): Երեմիա Չելեպիի «Կոնդակ»-ը հայտնի է եղել Ղևոնդ Փիրղալեյանին ևս, որ իր «Յիշատակարանն կամ նշխար պատմութեան հայոց» աշխատասիրության երկրորդ հատորում ֆանիցս մեջբերել է այս գործի տարբեր հատվածներ (Ղ. Վրդ. Փիրղալեյան, Յիշատակարանն կամ նշխար պատմութեան հայոց, հատոր Բ, ՄՄ Անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, հմր. 4515, թթ. 440-441, 465-466, 477-478, 485-486, 493-495, 500-508):

53 Վենետիկի հմր. 1155 ձեռագրում պահպանվել է «Ոտանաւոր բանն ի խնդրոյ Աբրահամ Չելեպոյն Պելիկրադոյ» գործը, սակայն դժվար է ասել, թե Աբրահամ Չելեպիի հատկապես ո՞ր պատվերն է այս «Ոտանաւոր բանն»-ը, քանի որ ինչպես ստորև կտեսնենք, դրանք մի ֆանիսն են եղել:

54 Ն. Ակինեան, Երեմիա Չելեպի Քեոփրոնեան, էջ 96-103:

55 Երեմիա Քյոմուրեյանի երկասիրությունների մատենագիտական դեռևս ամենավաղ ցանկը ավանդում է նրա՝ «գրագրատունեացն և զԿիլիկեցացն համառոտ. զՄովսիսին համառոտ և զՋոռառոսինս Հայոց (ըստ էության՝ նկատի է առնված Մովսես Խորենացու «Ողբ»-ը)» պայմանական վերատուրյամբ գործը: Մ. Չամչյանը, ով, հավանաբար, ծանոթ է եղել այս աշխատանքին, գրում է. «Թարգմանեաց (Երեմիա Քյոմուրեյանը-Գ.Ա.) ի խնդրոյ գրագիտացն Տանկաց ի լեզու նոցա գՊատմութին Խորենացոյն քաղաքով, ընդ նմին եւ զհամառոտ տեղեկութին ինչ ի վերայ Բագրատունեաց եւ Ռուբինեանց» (Մ. Չամչեան, նշվ. աշխ., գիրք 2, գլ. 10): Դ. Ալիշանն իր հերթին Քյոմուրեյանի աշխատասիրությունների շարքում հիշատակում է. «Հայոց Պատմութին մի, թէ՛ հայերեն և թէ՛ թուրքարեն» (Դ. Ալիշան, Հայաստանում, մեծադիր, էջ 133): Երեմիա Քյոմուրեյանի թարգմանական գործունեությանն ընդհանուր անդրադարձն անգամ ցույց է տալիս, որ օտար լեզվով որևէ գործ սկսելուց առաջ նա նախ ձեռքի տակ պետք է ունենար հայերեն բնագիրը, որն աշխատասիրում էր՝ շատ հաճախ դարձնելով այն հեղինակային: Այս սկզբունքը Քյոմուրեյանը կիրառել է նաև «Պատմութին Հայոց»-ի պարագայում. Երեմիա Չելեպիի աշխատասիրած հայոց պատմության հայերեն համառոտագրությունը մինչ օրս անհայտ է, ուշագրավ է, սակայն, մի հանգամանք. գլխավորապես արաբական պատմագրության սկզբունքները ծառանգած օսմանյան պատմագրությունը, եղնելով օսմանյան ժողովուրդների համապարփակ պատմությունը գրելու առաջնահերթությունից, մշտապես անդրադարձել է նաև հայ ժողովրդի պատմության դրվագներին: Մեզ է հասել մահմեդական պատմագրության նշանավոր դեմքերից՝ Մուննաշիմ Բաշիի «Ջամի ադ-Դուվալ» (Տիեզերական պատմություն) երկը. հիմք ընդունելով Երեմիա Չելեպիի հեղինակած «Հարցմանց գիրք համառոտ»-ի, որ, մասնավորապես, նաև հայոց տոհմաբանությունն է, և «Ջամի ադ-Դուվալի» էջերում առարկայական նմանությունների և տարբերությունների համընկնումները՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանը հանգում է այն եզրակացության, որ այս երկու երկն ունեն նույն սկզբնաղբյուրը, այն է՝ Երեմիա Քյոմուրեյանի ֆաղագրած հայոց պատմությունը (Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Երեմիա Չելեպիի որպես Մուննաշիմ Բաշիի աղբյուրներից մեկը. - Հայկական ՍՍԽ Գիտությունների ակադեմիայի տեղեկագիր, 1960, N 7-8, էջ 143-151): Վաստակաշատ արևելագետի դատողություններն այս հարցում, սակայն, ինչքան էլ կտու և տրամաբանական են, այնուհանդերձ, ամբողջական չեն, քանի որ նա ծանոթ չի եղել վենետիկյան այս ձեռագրին և միջնորդավորված տեղեկություններ է ունեցել Մուննաշիմ Բաշիի Տիեզերական պատմության վերաբերյալ, քանի որ արաբերեն բնագրի ամբողջական հրատարակություն գոյություն չի ունեցել:

56 Վ. Թորգոմյանին ուղղված Հ. Թորոսյանի նամակում (1909 դեկտեմբեր 3) այս պատմության մասին կարդում ենք. «Ամբողջ գործը կրնայ երեք մասի բաժնովիլ, Ա. Պոլսոյ եւ գաւառներուն մէջ պատահած հրդեհներուն մանրամասն պատմութիւնը, որուն մէջ է նաեւ երկրաշարժներու, ողողումների, մահտարածամի եւն նկարագրութիւնը: Բ. Իր ժամանակի Օսմանցոց պատերազմները ընդդէմ Մահառաց կամ Աւստրիացոց, Ֆռանկաց, Վենետիկցոց, Պարսից եւն, ֆաղաֆական հանդէսները, զիստարներու երեւում, սուլթաններու եւ վեզիրներու նշանատու գործերու յիշատակութիւն, պալատական էնթրիկներուն եւ այլն: Գ. Հայոց կաթողիկոսներուն, Պոլսոյ եւ Երոսաղիմի Պատրիարքներուն, էջմիածնի նուիրակներուն կոիւնները, արքուններուն յափշտակութիւնը եւն: Միով բանիւ, 1648-1690 թուականներուն մէջ պատահած բոլոր ֆաղաֆական ու ցեղային կոիւնները, ազգային դէպքերը, իրանց բռնաբարոսութիւնները» (Վ. Թորգոմեան, Ստամբուլոյ պատմութիւն, էջ 185-186): Տարեգրության կառուցվածքն այլ կերպ է պատկերացնում Գ. Չարբհանյանը. համաձայն նրա՝ Երեմիա Քյոմուրեյանն իր գործը շարադրել է հինգամաս սկզբունքով (Գ. Չարբհանյան, Պատմութիւն հայերեն դպրութեան, հատոր Բ, Վենետիկ, 1878, էջ 441-444: Հմտ. К. Патканов, Библиографический очерк армянской исторической литературы, С.-Петербург, 1879, с. 51): Ըստ էության, նպատակ ունենալով ներկայացնել Երեմիա Քյո-

մուրեցյանի այս աշխատանքը՝ 1902 թ. «Բազմավեպ» հանդեսում Ս. Երեմյանը հանդես եկավ երկու հրատարակմամբ (**Ս. Երեմյան**, Երեմիա Չելեպի Տարեգրական պատմություն. - «Բազմավեպ», 1902, թիւ 8, էջ 367-369, թիւ 9-10, էջ 473-479), սակայն բավարարվելով միայն բովանդակային որոշ տվյալներ լուսաբանելով, ցավոք, ավարտին չհասցրեց սկսած գործը: Տարեգրական այս պատմությանը ֆաշաձանոթ է եղել նաև Մ. Չամչյանը. այն անվանելով «Պատմություն անցից իւրոյ ժամանակի՝ ստուգութեամբ եւ հաւատարմութեամբ»՝ Մխիթարյան հայրը մեծապես օգտվել է իր «Պատմություն հայոց»-ի համապատասխան ժամանակաշրջանի անցերը շարադրելիս (**Մ. Չամչյան**, նշվ. աշխ. գլ. ԼԹ): Երկի մասնակի հրատարակությունն իրականացրել է Հ. Թորոսյանը (**Հ. Թորոսյան**, Վարժ Մխիթարայ արքայի Սեբաստացոյ, Վենետիկ, 1901, էջ 28-30):

Ապրո Չելեպիի Ավետարանի հիշատակարանում, որ հեղինակել է Երեմիա Քյոմուրեջյանը, մի հետաքրքիր վկայություն է պահպանվել, որ Ն. Ակինյանը վերագրում է Չելեպիի հենց այս աշխատանքին.

«... Ունէի եւ ըղձայի ըստ *Էրկրորդ հատորն* (ընդգծումը մերն է) յարմարման.

Մինն զՊատմութիւնս նարդենիս ի Հայոսն գոր ինչ գործեցան.

Տեսի զի առականք են անցեալ իրք եւ քամահական

Որպէս ոմն որ զվատաշուէրս անգոսնէ յոյժ եպերական.

Արգելի թողի եւ զայն՝ զի շինիցիմք մեք պարսաւական...
 Թէ Աստուած լիցի ինձ հաշտ առնելոյ տեպեան իւր արժան.

Ժրտեմ չրողոյ կարօտ, յաշողէ զայնս ի յաւարտման» (**Ն. Ակինեան**, Երեմիա Չելեպի Քէօմիւրեջյան, էջ 93), (**Մ. Նշանյանը** կարծում է, որ իր հրատարակած «Օրագրութիւն» աշխատությունը եղել է «Տարեգրական պատմության» աղբյուրը, թերևս հենց դա է նշանակում «Երկրորդ հատոր» ասվածը, **Վ. Թորոսյան**, Ստամբուլի պատմություն, հ. Բ, էջ 718):

Կարծիք կա, որ այս երկով Երեմիա Չելեպին նպատակ է ունեցել շարունակելու Թովմա Մեծփեցու և գլխավորապես՝ Առաքել Դավրիժեցու գործերը (**Գ. Զարգհանալեան**, նշվ. աշխ., էջ 443, հմմտ. **Ն. Ակինեան**, Երեմիա Չելեպի Քէօմիւրեջյան, էջ 92):

57 «Բազմավեպ», 1902, թիւ 8, էջ 367:

58 Ինքն Քյոմուրեջյանը, երկը կոչել է «Ժայնանակայգիր եւ պատմութիւն»:

59 1907 թ. ամռանը Ս. Էջմիածնի միաբան Մեսրոպ Մագիստրոս Տեր-Մովսեսյանն այցելում է Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի մատենադարան՝ նպատակ ունենալով ցուցակագրելու տեղի ձեռագրերը: Մեսրոպ Նշանյանը, իր բարյացակամ բնավորության համաձայն (դա են հուշում ժամանակակիցների վկայությունները), հանձն է առնում աշակցելու «յարգելի Հիւրին»: Ստանալով Երուսաղեմի Հարություն պատրիարքի համաձայնությունը՝ նրանք համատեղ ուժերով կանոնակարգում և համարագրում են դեռևս չցուցակագրված ձեռագրերը: Այդ ժամանակ Մեսրոպ Նշանյանի ձեռքն է ընկնում Երեմիա Չելեպիի այս մեծադիր հատորը, որի հրատարակությանը նա ձեռնամուխ է լինում և տարիներ անց ավարտին հասցնում (Օրագրութիւն Երեմիա Չելեպի Քէօմիւրեջյանի, 715 էջ, հմմտ. **Մ. Վրդ. Նշանեան**, Օրագրութիւն Երեմիա Չելեպի Քէօմիւրեջյանի. - «Շողակաթ», հայագիտական ժողովածու, գիրք առաջին, Վաղարշապատ, 1913, էջ 47-65):

60 Օսմանյան կայսրության էթնիկ և կրոնական հանրությունների հրահրած դավանաբանական տարատեսակ վեճերն ու շահախնդրությունները, որոնցով աղվեցուն է XVII դարի պատմական ողջ հետմաքերը, անընդմեջ մարտահրավերներ էին նետում հայ ժողովրդի տարբեր հատվածներին և սոցիալական խմբերին՝ ստիպելով այդ ամենակոյ պայմանին ըստ արժանավույն դիմակայելու և կենսունակ լինելու համապարհներ գտնել: Որպես ժամանակի խնդիրներին ֆաշատեղյակ մտածող՝ Երեմիա Քյոմուրեջյանը չէր կարող անհաղորդ մնալ բոլոր այն հավակնություններին, որոնք տարբեր պատճառներով ալեկոծում էին հայ կյանքը և, ըստ էության, ֆաղափական շարժառիթներ ունեին, ուստի և հանձն էր առնում դիմելու պատմական-եկեղեցաբանական բազմաբնույթ ակնարկների և վկայակո-

չումների: Կարծիք կա, որ «օսմանյան բռնապետության ազգահալած ֆաղափականության դեմ» պայքարի այլ միջոցներ չունենալով՝ Երեմիա Քյոմուրեյանն արևմտահայ առաջադեմ այլ ուժերի հետ միասին դիմում է ֆոլարկված հնարների՝ Բրիտանությունը շատագուցելու հաշվին ստվերելու մահմեդականության ֆաղափակրթական արժեքը: Պետք է ասել, որ Երեմիա Քյոմուրեյանն այնպիսի պարզունակ ֆաղափական համակարգով օժտված երկրում չէր ապրում, որ նման միջնորդավորված հասցեագրումներ աներ և նրա հետապնդած նպատակը, ինչ խոսք, ֆաղափական էր՝ ուղղված, սակայն, օսմանյան կայսրության բնակչության հպատակ շերտի ներքին խնդիրներին ու հակամետ խմորումներին, որոնց դրական հանգուցալուծումը բացառելու համար օսմանյան վերնախավն ավելի քան նպաստավոր պայմաններ է ստեղծել բոլոր ժամանակներում: Այս շարքը հիմնականում ներկայացնում են Երեմիա Քյոմուրեյանի նմանատիպ ստեղծագործությունները:

⁶¹ Ձեռագրի վերաբերությամբ տեղեկությունները շատ երկբայելի են. պահպանվել են մի քանի հիշատակագրություններ, որ բողել է Գրիգորիա Քյոմուրեյանը.

ա. «94ա. Կտակ խաչելութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, թարգմանեալ թուրքի մուղթասարի (مختصر, համառոտ), ՌՃԻԸ (1679) թվականի, յերեմիայէ նրաստէ Բիզանդեցոյ, ի խնդրոյ որդոյն իւրոյ Գրիգորիսի րաբունայ»:

բ. «115բ-116ա. Ամենաբշուատ անուամբ Գրիգորիս, րաբունի կոչիմ, եղուկ ու վայ գիս, զի չեմ արժանի շնորհացն որ կայ յիս, զի միշտ չարչարեմ կամաւ զխիղճ հոգիս: Որդի եմ գործով գողբս թարգմանողիս, բանաստեղծ Բէմեա կոչի մեր ազգիս, այժմուս բնակի ի Կոստանդնուպոլիս, ես փափաք առ նա, նա կարօտ առ իս, զի յէջմիածնայ վասն այսմ բանիս, ելի թէ տեսից զմիսիթար սրտիս, նա ետափափաք դիմեալ գայ առ իս, զմիմեանս ոչ տեսաք առ հանապարհիս: Մանուկն իմ Բիզանդ չգոի զսիրելիս, հայեցեալ մնացի տասն իրեք ամիս, վոագեալ չուեցի Տեառն իմոյ փրկչիս, թէ համբուրեցից գոտնակոխ տեղիս: Գուրսանաց դիպեալ ի հանապարհիս, թայնեցին զամենն զինչ որ կայր ընդ իս, մնացաք տառապեալ խիղճ ողորմելիս, դարձաք տխրութեամբ ըսպարթ ֆաղափիս: Եւ շաբաթ կացի մէջ Հայոց խանիս, աւաք սուրբ պահոց նախկին շաբաթիս, զկտակս գրեցի դիւրութեան սրտիս, ձեռամբն պահպանէ Տէրն զմեզ թվիս (թվականը բացակայում է)»:

գ. 116ա. «Կտակ խաչելութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի յանախեալ յերեմիայէ բանաստեղծէ ի խնդրոյ որդոյն իւրոյ Գրիգորիսի րաբունայ» (սա ընդարձակ ֆարոզ է բաղկացած 23 հատվածից, որին կցված է նաև «Յանկ կտակիս» (145ա-146բ)):

Հստակ չէ՛ այս ձեռագիրը Գրիգորիա Քյոմուրեյանի պատվերով, հնարավոր է նաև, ձեռքով ընդօրինակվածն է, թե՛ ավելի ուշ, ենթադրվում է, որ XVIII դարից մեզ հասած մեկ այլ գրչագիր:

⁶² Հիշատակարանն աղբյուրագիտական կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Երեմիա Քյոմուրեյանի և հայ տպագրարվեստի հակասական կերպարներից մեկի՝ Թադեոս Երեց Համազասպյանի համագործակցության վերաբերյալ. «105ա. Ընթերցող սորա ուսումնասէր մանկունմ, յորժամ ընթեռնում գաա եւ կամ օրինակեք, յիշեալիք ի յաղօթս ձեր գերեմիայն, որդի Տէր Մարտիրոսի Քոմուրեյոյ Կոստանդնուպոլսեցի եւ զԹադէոս Երեց Համազասպեան, որդի Տէր Սարգսի Ըսպահանայ Երեանեցոյ, զի բազում աշխատութեամբ հասաքեցաք գաա ի սուրբ գրոց ի կարճաոտ բանիմս ի յաստոածաբանութեանց, ի փիլիսոփայից, ի պատմագրոց եւ ի կերպից ինչ աղօթից, գորս առեալ ի Լաթինացոց, գորս ի Յունաց եւ գորս ի Հայոց, ի վայելումն ազգիս Հայկազնեայց Արամեան տոհմի, ի փառս Քրիստոսի: Թուին Փրկչին 1681, եւ ի Հայոց թովին ՌՃԼ-ն (1681), ամսեանն նոյեմբերի Ժ, ի Կոստանդնուպոլիս, ընդ հովանեաւ Սրբոյ Լուսաւորչի» (Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հատոր Ա, կազմեց՝ *Սմբատ Տէր-Աւետիսեան*, Վիեննա, 1970, էջ 772): Այս վկայությունը հիմք է տվել Ն. Ակիմյանին Թադեոսի անձն աղբյուրել Երեմիա Քյոմուրեյանի տպագրական ձեռնարկումներին (**Ն. Ակիմյան**, Երեմիա Չէլէպի Քէօմուրեյան, էջ 50-52):

63 Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Ա, էջ 292-294: Խորագրերը փակագծված են՝ ըստ բովանդակության:

64 Առաջին Դավրիժեցին, որ բավական հանգամանալի շարադրել է Սապեթայի պատմությունը (Պատմություն Առաջին վարդապետի Դարիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 651-665), գրում է հետևյալը. «Մոլորեալ և դիւարնակ Սապեթայն զգիրս զայս լեզուան և գրովն հրէից գրեաց և առեաց յամենայն տեղիս. բայց յետոյ թարգմանեցաւ ի Հրէից լեզուէ ի Հռոմ լեզու և ի Հռոմ լեզուէ թարգմանեցաւ ի յՕսմանցոց լեզու ձեռամբ ումեմն իմաստնոյ և մեծ թարգմանի սուլթան Մահմատ թագաւորին որդոյ սուլթան Իբրահիմին. այլ և ի Հռոմ լեզուէն թարգմանեցաւ ի Հայ լեզու և ի գիր ձեռամբ ումեմն հարտար դպիր Երեմիա կոչեցեղոյ, որ ի նոյն Կոստանդնուպոլիս հաղաքէն էր» (նոյնը, էջ 658-659): Պատմիչի վկայությունը որոշակիորեն հուշում է, որ սա Քյոմուրճյանի հեղինակային գործը չէ:

65 Ձեռագրի Հիշատակարանը թվագրվում է 1671 թվականով, սակայն գրչի անունը բացակայում է: Եթե սա ընդօրինակություն է, ապա հիմք ընդունելով եղած ձեռագրագիտական տվյալները՝ կարող ենք ասել, որ մեզ հասած ամենավաղ գրչագիրն է, բացի այդ՝ Սապեթա Հրեայի պատմության և ձեռագրի գրչության ժամանակի տարբերությունը, ինչպես տեսնում ենք, չնչին է՝ 5 տարի: Առաջին ստեղծագործությունը հեղինակն ավարտում է հետևյալ առդերով.

«Յուսով այն կապեալ ծառայս Յիսուսի,
Երեմիաս կոչեալ Դարանաղեցի,
Նախնեաց պանդխտեալ արդ Բիզանդեցի,
Ի խնդրոց բազմաց զայս շարադրեցի:

Ի սուրբ աղօթս ձեր յիշել զիս գերի,
զի տեսն Յիսուսի մեզ հանդիպեսցի,
ներել զանցանս մեր եւ զձեր ընդ ձրի,

արժանատրիլ փառացն արհունի» (Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հատոր երրորդ, կազմեց *Ն. Կապ. Պողոթեան*, Երուսաղէմ, 1968, էջ 4):

66 Մատնանը գրչի ձեռքն է անցել արդեն իսկ կազմած վիճակով. «Ի յումեմնէ բանասիրէ թարգմանութեամբ հավաքեալ եւ եղեալ ի մի տուփ, որպէս թէ կազմեալ զփունջ մի վարդի, եւ եղեալ իբր զպսակ ի գլուխ հայկազեան սեռի», որից էլ նա կատարել է իր ընդօրինակությունը (Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հատոր վեցերորդ, էջ 311):

67 Հասմիկ Սահակյանը, ով ծանոթ է եղել գրչագրին և հրատարակել [Պատմություն Տիմոյի]-ն, վրիպել է և ընթերցել ՌՃԺԷ (1668), սակայն հայտնի է, որ պատմական դեպքերը զարգացել են 1666 թվականին:

68 Ձեռագրի առաջին մասի գրիչը, որը, Հ. Քյուրտյանի համոզմամբ, Քյոմուրճյանն է, ավանդում է ստացողի անունը. «28ա. Ողջութեամբ վայելես, հանրմ Տէր Թումայ» (այս Տեր Թուման, հավանաբար, Կ. Պոլսի պատրիարք Թովմաս Բերիացին է (1657-1658):

69 Ամբակում դպրիկը՝ նույն ինքը՝ վաղամեղիկ Գրիգորիս վարդապետ Քյոմուրճյանն է, որ իր ժամանակի փայլուն կրթություն ստացած երիտասարդներից մեկն էր: Երեմիա Քյոմուրճյանը, իր խնամակալ մահտեսի Ամբակումի մահվանից 6 ամիս անց լույս աշխարհ եկած իր առաջնեկին, անգավակ այս ծերունու կտակի համաձայն, անվանակոչում է Ամբակում:

70 ՄՄ Անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, հմր. 133, թթ. 1016:

71 Հիշատակարանում գրիչը վկայում է, որ այս ստեղծագործությունները գտել է «յայլուստ» և նպատակահարմար է գտնում սրանք նույնպես ընդգրկել ժողովածուում, բայց, ցավալիորեն, չի նշում այն սկզբնաղբյուրը, որից օգտվել է (Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հատոր երրորդ, էջ 517):

72 Հրատարակվել է համադրությամբ ՄՄ հմր. 7715 և 8780 ձեռագրերի:

73 Հ. Ստեփանյանը Տիմոյի պատմությունը գետեղում է 11010 13բ-20բ թերթերում (տե՛ս Յուցակ հայերէն ձեռագրերի հայաստան թուրքերէն նիւթերի եւ հայաստան թուրքերէն ձեռագրերի, կազմեց՝ Հ. Ստեփանյան, Եր., 2008, էջ 166-167), սակայն պատմությունը շարունակվում է նաև հետագա թերթերում:

74 Ն. Ակինյանը, հիմք ընդունելով Մ. Նշանյանի՝ Վ. Քորգոմյանին հղած ցուցակի տվյալները, «Պատասխանիք ընդդէմ այնոցիկ, որ բամբասէին գեկեղեցին Հայոց, յորում յիշատակին եւ Կղեմէս եւ գիրք մի «Վահան հաւատոյ» կոչեցեալ» խորագրով աշխատությունը դիտարկում է իբրև առանձին գործ՝ նշելով, որ վերջինիս գրչագրերը գտնվում են Երուսաղեմում և Վենետիկում (Ն. Ակինեան, Երեմիա Չելեպի Քէօմիւրեան, էջ 127-128): Քե՛ն Մեսրոպ Մագիստրոսը, թե՛ Բառնաբաս Եսայանը, ինչպես վերը նշեցինք, առանց ձեռագրի թվանամարը տալու՝ Քյոմուրեյանի վենետիկյան ձեռագրերի շարքում հիշատակում են «Հայերէն բան կշտամբողական ընդդէմ կաթոլիկաց [հետևողացն Կղեմէսի]» երկասիրությունը (Տ. Somali, նշվ. աշխ., էջ 160): ԵՍՀՄ հմր. 533 ձեռագրի նկարագրության ֆանիցս հիշատակումները, ինչպես օրինակ՝ «...ասացի վասն Կղեմէսի առաջին հատորի գրքին թէ դու հայրէն ուսար եւ շրջեցար, գրեալիդ Կղեմէսին միթէ գոյ ի մէջ Հայոց... (155աբ)», «...եւ գնոյն գիրքն եւ իսկ տեսի գորոյ անուն եղեալ է Վահան Հաւատոյ, որ տայ պատասխան հրէից եւ նոր հեթանոսաց եւ Հայոց, գոր կոչէ հերձուածող (227աբ)» ցույց են տալիս, որ, ամենայն հավանականությամբ, գործ ունենմ մի քանի տարբեր խորագրերով նույն երկի հետ:

75 Վեցերորդ և յոթերորդ հարցումները ներկայացված են ցանկում:

76 Ցանկում տեղ է գտել մեկ այլ Հարցում ևս. «Թէ զինչ է քար ձգելն ննջեցեղոց եւ պատիվ գերեզմանաց», բայց ֆննությունը բացակայում է:

77 Այս Սաղմոսարանը, որ ի մասնավորի ընդգրկում է Դավթի սաղմոսները, ինչպես նաև զանազան աղոթքներ, ֆարոգներ, մաղթամներ և օրհնություններ, Երեմիա Չելեպիին պատվիրել է գրի առնել և թարգմանել Կ. Պոլսում բարձր դիրքերի հասած ծնունդով կեսարացի Տուկյուննի կամ Տուկուննիյան Սինան հարտարապետը: Ձեռագրերից առաջին ետեմն ընդօրինակվել են Կ. Պոլսում, թեական է միայն վենետիկյան օրինակի տեղի հարցը, որը կարող է լինել նաև Կեսարիան: Անհայտ են թե՛ Վենետիկի, թե՛ Վիեննայի ձեռագիր օրինակների գրիչների անունները: Վենետիկյան օրինակում պահպանվել է թարգմանչի հիշատակարանը, որն էլ մեզ է ավանդում ստացողի՝ Տուկյուննի հարտարապետի և թարգմանչի՝ Երեմիա Չելեպիի կամ Երեմիա Հայի անունները: Շատ ավելի տարակուսելի է ժամանակագրական նշգրտումների հարցը. վենետիկյան օրինակի ենթադրյալ ժամանակն է 1680-1691 թթ., իսկ վիեննական ձեռագրի գրչության ժամանակը տատանվում է 1685-1720 թթ. միջև:

78 Հիշատակարանը (116ա) նույնությամբ կրկնում է հմր. 1644 ձեռագրի հիշատակարանը՝ միայն մի տարբերությամբ, որ այստեղ պահպանվել է հիշատակարանի թվականը՝ 1692:

79 «21աբ. Երեմիա բանաստեղծ շարադրող սոյն բանիս, յայսմ որդի եմ տրուպ ապաշնորհ Գրիգորիս, բաղձանօժ ծրբեցի՝ մէջ իջման Տեառն փրկչիս, հանդիպօղբ ընթերցօղբ ժտեմ ասել գողորմիս» (Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, հատոր Բ, կազմեց՝ Հ. Ոսկեան, Վիեննա, 1963, էջ 859):

80 Գործը ծանոթ է Մ. Չամչյանին (Մ. Չամչեան, նշվ. աշխ., գիրք 2, գլ. 10) և Ս. Սոմալյանին (Տ. Somali, նշվ. աշխ., էջ 160):

81 Ձեռագրի վերաբերյալ փոքրիշատե տվյալներ տալիս է «Ծանօթութիւնք ինչ զվարուց Երեմեայ Չելեպոյ յերանելոյն Կոմիտասայ յեղբօրէ իւրմէ» հաղորդումը («Բագմավէպ», հատոր 2Գ, թիւ 7, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1926, էջ 197-198): Հետագայում Մխիթարյան հայրերից մեկը ձեռագրի սկզբում հավելել է մի ծանոթագրություն, որը հետևյալն է հաղորդում. «Գրէ Երեմիա չելեպին ի միումն ի գրոց իւրոց այսպէս. ՌՃԵ (1656). ապրիլի 1Բ, Երեմիա շաբաթի գիշերին, լուսինն ի Կարիհն, ծնանի Կոմիտասն, և է Կոմիտասս այս կրտսեր եղբայր սոյն Երեմիայ չելեպոյս...» (նույն տեղում): Գործը հայտնի է նաև «Ջատագովութիւն հայկական ծիսից» անվանումով:

Վենետիկյան ձեռագրական հավաքածուում (ձեռ. հմր. 1155) պահպանվել է «Տանկերէն պատասխանատուսին առ յոյնս վասն լուսանաց նոցա ընդդէմ հայոց» գործը, որ թվում է կա՛մ Ջատագովոյան հայատառ թրքերեն քարգմանությունն է, կա՛մ սերտ աղերսներ ունի վերջինիս հետ: Նման ենթադրություն անելու հիմք է տալիս Ա. Տեր-Հովհաննիսյանցի վկայությունը, որ Երեմիա Քյոմուրճյանը «...գրէ՛ ի տանկաբարբառ գիրս իւր ընդդէմ Յունաց» (**Ա. Տեր-Յովհաննէսեանց**, Ժամանակագրական պատմություն Երուսաղէմի, հատոր Ա, Երուսաղէմ, 1890, էջ 347):

82 Գործը բաղկացած է 175 (ձձԵ) նաղից, որոնք Քյոմուրճյանը թուրքերեն է քարգմանել Հայաստան կատարած իր ուղևորության ժամանակ՝ 1685 թ. էջմիածնում՝ ընծայելով իր որդուն՝ Գրիգորիս վարդապետին. «Յայսմաւորաց ժողովեալ հակիրճ ի ԺԿ գրովս որամատեալ ի լեզու թուրքի ըստ տեղոյն յօգուտ յսօղաց ի պատիւ սրբոց եւ ի փառս Քրիստոսի, եւ այս ցանկ ըստ դիպող ժամու լիցի առձեռն հուպ առ Բեզ իբրեւ մակոյկ. գորոյ աշխատողս յիշեցես ի բարի, որդեակ իմ ընտրեալ, տէր Գրիգորիս բարունի: Իսկ տէրունականաց ոնից եւ առաքելոց մարտիրոսաց նզնաւորաց, զի յայտնիք են ամենից ըստ ասուրց յիշատակի, անփոյթ եղեն յինէն, այնմ սակի՝ որ յետին կարգի համարեցաւ»: Ձեռագիրն ունի ընդարձակ հիշատակարան, որը ներկայացնում են հատվածաբար. «134բ.-ով որդեակ իմ ընտրեալ և սիրելի, ընկալ եւ զայս բան բանականութեան՝ ի շնորհաց Սբ. Հոգւոյն կրկնապատիկ ընծիւղեալս վայելչաբար. զի թէ հայերէն զայս ժողովեալ բան էր ըստ տեղոյն պատրաստ նիւք եւ դէկ որպէս յառաջաբանութիւնսն սակաւոք յիշեցի, իսկ որ կրկին եղեւ աշխատանօք ի թուրքի՝ եւ այն եւս ըստ տեղոյն պիտոյանայ, որպէս եւ ի հայերէն ըստ տեղոյն մարթանայ...138բ.-Թարգմանեցաւ և շարադրեցաւ եւ գրեցաւ սխալոտ ձեռամբ Երեմիայի յանձկութեան վայրի ի Սբ. էջմիածին, ՌձԼԿ (1685) թվականի, ընծայելովս առ որդեակն իմ տէր Գրիգորիս բարունի: 139ա.-...և բովանդակն ձձԵ հառ եղեւ ամէն թուրի (թուրիին Բակկանյան թերակղզու հարավային մասին հատուկ մի նաշատեսակ է, որը մեծ համարում էր վայելում նաև թուրքական շրջանակներում – Գ. Ա.) մի լեզբ (لغت), համ, Բաղցրություն: Բնագրում Քյոմուրճյանը, ըստ երևոյթին, այս արտահայտությունն օգտագործել է որպէս փոխաբերություն կամ դարձված – Գ. Ա.) ունի...: Եւ վասն զի այս իստիլան (استیلا), ա. այլաբանություն, բ. ընտիր և վայելուչ ոն, ունի նաև եզր իմաստը) եւ իպարէթ (عبارت), ա. խոսք, բան, ոն. բ. իմաստ, նշանակություն, գ. քարգմանություն, մեկնություն)՝ Բան զգրեալսն Յայսմաւորս առաւելան եւ նոյնացան, եւ զի նոր է քարգմանութիւնս՝ թէպէտ անկարօտից չէ ինչ փոյթ: Բաւ է» (Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հատոր չորրորդ, էջ 112-113): Լուսանցում պահպանվել է հեղինակի մի գրություն, որտեղ ասված է. «Ի կամս իմ չէր այսֆան յերկարել, թէ ոչ՝ թուրքի մարթեր լինիլ մագուր պոյուր (بویور معذور), ժամանակակից թուրքերենում mazur buyurmak, թողություն շնորհել, ներել, զքալ բայանվան հրամայական եղանակն է)»:

83 Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հատոր չորրորդ, էջ 85-88:

84 Երեմիա Զելեպի սիրելի ինքնատիպոսն է:

85 ՄՄ Տիրայր վարդապետի արխիվ, թղթապանակ 122, վավ. 1իդ:

86 **F. Finck, L. Gjandschezian**, Systematisch-alphabetischer Hauptkatalog der Königlichen Universitätsbibliothek zu Tübingen, Tübingen, 1907, p. 103.

87 Հիմք ընդունելով Ամասիայից Կարապետ Գազայանի նամակը (1911 մայիս 1)՝ Վ. Թորգոմյանը, ստանալով նրան պատկանող ձեռագիր Տաղարանից Ս. Կոպսին նվիրված այս տաղի կրկնօրինակը, հրատարակում է այն՝ պահպանելով միայն հայերեն հատվածները և դուրս թողնելով թուրքերեն տողերը:

88 «Բագմավէպ», 1989, հատոր ձեռք, թիւ 1-4, էջ 400:

89 Ա. Ջոպանյանն այս տաղը բաժանել է երեք մասի և «Ի վերայ ջրոյ» ընդհանուր վերտառությամբ հրատարակել, ինչը որոշակի շփոթի տեղիք է տվել. հետագայի ուսումնասիրողները՝ նրա հետևողությամբ, դրանք դիտարկել են իբրև առանձին ստեղծագործություններ, ինչը որոշակիորեն սխալ է:

⁹⁰ [Երգ Մարիամու Աստուածածնի (ծայրակապ՝ «Երեմիայի է»)] հայերեն և հայաստան քուր-
 ֆերեն այս ստեղծագործությունը Հ. Սահակյանը վերագրում է Երեմիա Քյոմուրեյանի գրչին:

⁹¹ Հ. Սահակյանը վկայում է, որ այս տաղի մասին հիշատակում է Ն. Բյուզանդացին իր ան-
 տիպներից մեկում, բայց չի նշում որտեղ (Հ. Սահակյան, Երեմիա Քյոմուրեյան, էջ 172):

⁹² Իր անձնական հավաքածուի հմր. 556 ձեռագրից նա ընդօրինակել է «Տաղարան Երե-
 միայ դպրի» գործը (1700 թ., 184 էջ), 1-79 էջերը պարունակում են Երեմիա Քյոմուրեյանի,
 ապա Գրիգորի, Վարդիվանի և այլոց տաղերը:

⁹³ Երեմիա Քյոմուրեյանն այս տաղը նվիրել է Ապրո (Աբրահամ) Չեղեպիին: Գործը մաս է
 կազմում Հ. Քյոմուրեյանի հավաքածուում տեղ գտած «Աղոեսագիրք» անուն գրչագրին, որը
 նկարագրված չէ «Յուցակ ձեռագրաց «Յ. Քիրտեան» հաաաաաա» հոդվածաշարով (Յ.
 Քիրտեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց անձնական մատենադարանի Յարուբին Քիր-
 տեանի ի Ուիչիթա, Կանաա. - «Հանդես ամսօրեայ», 1929, թիւ 4, էջ 208-220, Համառոտ
 ցուցակ հայերէն գրչագրերու Քյոմուրեյան հավաքածոյի ի Ուիչիթա, Գանգաա, ԱՄՆ. -
 «Բանբեր Մատենադարանի», 1971, N 10, 409-422, 1973, N 11, էջ 399-422, Յուցակ ձեռ-
 գրաց «Յ. Քիրտեան» հաաաաաա. - «Բազմավէպ», 1988, հատոր ձեռք, թիւ 1-4, 1988, էջ
 306-354, նույնը, 1989, հատոր ձեռք, թիւ 1-4, էջ 354-412, նույնը, 1990, հատոր ձեռք, թիւ 3-
 4, էջ 465-486), սակայն 1966 թ. «Բազմավէպ» հանդեսում այս գործը հրատարակելով՝ Հ.
 Քյոմուրեյանը ինչ-ինչ տվյալներ հայտնում է ձեռագրի վերաբերյալ. այն մեզ է հասել ՄԻՄ
 դարից, թղթայ է՝ բաղկացած 80 թերթից, ունի խավաքար կիսակաշի կազմ, գրչությունը
 XVII դարի է, ունի թե՛ խոշոր ու մանր բոլորգիր, թե՛ նոսրգիր: Հիշատակարան շունի, թ.
 80ա-ում՝ լուսանցքին, երեք տողանոց մի հիշատակություն կա, որն ամբողջապես ջնջված է:
 Հիմք ընդունելով այս մանրավեպերի շարժում Ապրոյին ձոնված տաղի գոյությունը՝ Հ.
 Քյոմուրեյանը տարակուսում է, որ սա կարող է լինել Քյոմուրեյանի ինքնագիրը («Բազմա-
 վէպ», 1966, էջ 175-178: Արտատպությունը տե՛ս Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությու-
 նը, հատոր երկրորդ, էջ 502-505):

⁹⁴ Ն. Ալիևյանը, իսկ նրա հետևողները՝ նաև Հ. Սահակյանը, առանց ցուցելու ձեռագիր
 օրինակները Երեմիա Չեղեպիի գրչին են վերագրում վերոնշյալ այս չորս տաղը (տաղերի
 սկզբնականները համեմատել ենք Յուցակ ձեռագրացների տվյալների հետ, սակայն բոլորի
 ձեռագիր օրինակները չէ, որ գտել ենք. հնարավոր է, որ դրանք պահպանվել են Երեմիա
 Քյոմուրեյանի՝ վենետիկյան հավաքածուում գտնվող, սակայն «Մայր ցուցակ»-ում չնկա-
 րագրված ձեռագիր Տաղարաններում): Ստեղծագործությունները հրատարակվել են «Տա-
 ղարան փոքրիկ»-ում, որը մեր ձեռքի տակ չի եղել (ըստ Հայ գրչի՝ այն գտնվում է Կ.
 Պոլսում՝ Պալաթի Սուրբ Հրեշտակապետ եկեղեցու գրադարանում), ուստի տաղերը ներ-
 կայացնում ենք՝ առաջնորդվելով Ն. Ալիևյանի տվյալներով:

⁹⁵ Ա. Մնացականյանը, ըստ էության, հիմք ընդունելով վերջիններ տողը, այս տաղը վերա-
 գրում է Երեմիա Քյոմուրեյանին (Ա. Մնացականյան, Հայկական միջնադարյան ժողովրդա-
 կան երգեր, եր., 1956, էջ 220), ինչը փոքր-ինչ թեական է, քանի որ այս դեպքում չեն
 պահպանվել Քյոմուրեյանին հատուկ հեղինակային առանձնանիշերը:

⁹⁶ Ձեռագրի նկարագրությունը, ցավոք, տեղ չի գտել վենետիկյան Մայր ցուցակում, ներ-
 կայացնում ենք՝ ըստ Բառնաբաս Եսայանի:

⁹⁷ Ժ. Ավետիսյան, Երեմիա Քյոմուրեյանը և նրա «Պատմություն համառոտ» աշխատությու-
 նը տե՛ս Երեմիա Քեօմիւրեան, Պատմութիւն համառոտ Դձ տարւոյ օսմանցոց թագաւո-
 րացն, էջ 15: Հմմտ. ՄՄ ձեռ. թիվ 8455, ք. 139բ:

⁹⁸ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուն մատենադարանի, հատ. Բ, կազ-
 մեցին՝ Ս. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Այնթաբեան, Ա. Քեօշկերեան, եր., 2004, էջ 159-170:
 Հմմտ. Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ, հատոր Գ, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան,
 եր., 1954, էջ 928-931: M.-F. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique dans la
 Georgie et dans l'Arménie, Saint Petersburg, 1849, p. 34-35.

⁹⁹ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Փիլիպոս Ա Աղբակեցի (1633-1655) ուխտագնացություն է կատարում Երուսաղեմ և նախան այդ նամակ է հղում Երեմիա Չելեպի խնամակալ Ամբակունի՝ առաջարկելով ժամանել Սուրբ երկիր և միասին երկրագոյություն մատուցել Տիրոջ գերեզմանին: Չափազանց զգացվելով կաթողիկոսի առաջարկից՝ Ամբակունը, մի կողմ թողնելով բոլոր աշխարհիկ գործերն ու մտահոգությունները, փութապես ուխտագնացության պատրաստություն է տեսնում՝ հետո առնելով նաև իր ընտանիքը և «սիրասուն Երեմիա թոռանը (Երեմիա Քոմուրեյանին - Ք. Ա.):» 1649 թ. օգոստոսի 5-ին ուխտագնացների ֆարավանը նանապարհ է ընկնում դեպի Երուսաղեմ՝ այնտեղ հասնելով օգոստոսի 28-ին (Օրագրութիւն Երեմիա Չելեպի Քէօմուրեյանի, էջ 16): Ճանապարհի դժվարությունների պատճառով, սակայն, Փիլիպոս կաթողիկոսը չի կարողանում Երուսաղեմ հասնել պայմանավորված ժամանակին, և շուրջ 8 ամիս Երուսաղեմում հանգրվանած Ամբակունը այդպես էլ չի արժանանում այդքան սպասված հանդիպմանը: Հանդիպումը տեղի է ունենում 1652 թ. ամռանը Ստամբուլում, երբ ուխտից դարձող կաթողիկոսը մեծ պատիվներով հյուրընկալվում է այստեղ: Ի սեր իրեն՝ նա խնդրում է Մահտեսի Ամբակունին պատվիրել Աստվածաշունչ մատյան, «զի լիցի անջինջ յիշատակ և արձան վասն քոյդ (Ամբակունի - Ք. Ա.), որ առ իմ ի սուրբ և ամենարհնեալ յաթոն» (Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անունան Մատենադարանի, հատ. Բ, էջ 166: Հմմտ. Հայերեն ձեռագրերի ժեղարհի հիշատակարաններ, հատոր Գ, 927-931): Հավատացյալ Ամբակունը սիրով ու ջերմեղանդությամբ հանձն է առնում այդ գործը: Կաթողիկոսը և պատվիրատուն, սակայն, շտաով վախճանվում են՝ այդպես էլ չտեսնելով բաղձալի գործի կատարածը: Մահվան մահնում Ամբակունը խնդրում է Երեմիային ավարտին հասցնել Աստվածաշունչի ընդօրինակությունը և նվիրաբերել Մայր Աթոռին՝ արդեն ի վայելումն ժամանակի կաթողիկոս Հակոբ Գ Ջուղայեցու (1655-1680): «Բարի ժառանգ նորին և ողբիաշափի շառափղն» Երեմիան պատվով է կատարում Ամբակունի վերջին կամքը՝ իր հոր՝ Մարտիրոս ֆահանայի և ուսուցչի՝ Հովհաննես ֆահանայի աշակցությամբ ամբողջական և պատրաստ տեսի բերելով ձեռագիրը: Այս առնչությամբ չենք կարող զանց առնել Արդնի Ս. Բարձրահայեաց Աստուածածին եկեղեցուն Մահտեսի Ամբակունի նվիրաբերած «Յայսմատար»-ը, որ գրի է առնվել Կ. Պոլսի Ս. Սարգիս եկեղեցում Հովհաննես գրչի ձեռքով, դեպի Երուսաղեմ կատարած ուխտագնացությունից հետո: Պահպանվել է «Յայսմատար»-ի բավական ընդարձակ մի հիշատակարան, որ արժեքավոր սկզբնաղբյուր է թե՛ Երեմիա Քյոմուրեյանի կենսագրության, թե՛ ժամանակի պատմական դեմքերի և անցքերի վերաբերյալ (Ք. Մրուանձտեանց, Թորոս աղբար, մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 398-410: Հմմտ. Հայերեն ձեռագրերի ժեղարհի հիշատակարաններ, հատոր Գ, էջ 469-47):

¹⁰⁰ Թեև գրչի հիշատակարանի վերջին երկու էջը ընկած են, Ն. Պողարյանը համարում է, որ ձեռագրի գրիչը հեղինակից Գրիգոր Տաթևացուց հետո պետք է եղած լինի Երեմիա Քյոմուրեյանը: Նկատի առնելով դավանաբանական խնդիրներում Երեմիա Չելեպի ունեցած փորձն ու հմտությունը՝ կարծում ենք, որ այս վերագրումը հավանական է, հատկապես որ գրչագրի տաղաչափյալ հիշատակարանի պահպանված վերջին երկու տողը («Ես այն արժան գովեստի, Բոտեալ սոյն հառ հակիրճ բանիս, ես ես խնդիր ես զիմս յայտնել, Մատանցս տգեղ խուն ընծայիս») կարող են հաստատել այս ենթադրությունը (Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հատոր առաջին, կազմեց Ն. Պողարեան, Երուսաղեմ, 1966, էջ 597-601):

¹⁰¹ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անունան Մատենադարանի, հատոր Ա, էջ 490-494: Հմմտ. А. С. Уваров, Эчмиадзинская библиотека. - Пятый археологический съезд в Тифлисе. Протоколы Подготовительного Комитета, Москва, 1882, с. 372-374.

¹⁰² Ժողովածուն գլխավորապես բաղկացած է Գրիգոր Նազիազանցու ճառերից և Դիոնիսիոս Արիսպագացու ֆերթություններից: 1685 թվականը կրող հիշատակարանը, որ երե-

միա Քյոմուրեյանի գրչով է (սկզբում ունի ծայրակապ՝ «Երեմիայ»), հայտնում է ձեռագրի հետագա նակատագիրը. ձեռագիրը գնել է Քյոմուրեյանի որդի Գրիգորիսը Հայաստանում, հոր հավաստամամբ՝ «451ա ...ի հալալ քրտանցն յարդեանց, այսինքն՝ ի պողոյ գաազանին իրոյ բեմբասացութեանց: Եւ խնդրեաց ի մէնջ, որպէս և զամենայն գիրք իւր զստացեալսն գրել// 451բ/ յարձանս յիշատակի, զի ըստ տեղոյն և ժամանակին, տեսեալ, վայելեալ, հանդիպօղբ գոհասջիբ զնորհաց տուօղէն, և յիշեսջիբ ի հեշտալուր սուրբ յաղօթս ձեռ, հանդերձ հոգևոր և մարմնատուր երախտատուրօ մերովք՝ ի Քրիստոս Աստուած հանգուցելովք...»: Ակններև դարձնելով գրի մարդուն հատուկ իր բարեխղճութունը և մատնանշելով ժամանակի ձեռագրական մշակոյթում տեղ գտած արատավոր երևոյթները՝ Քյոմուրեյանը շարունակում է. «Եւ զայս ոչ ծածկեցաք ի սիրելեացդ ի յիշատակարանս գրոց գառականս անգէտ ազգիս, յորոց ոմանք զգիրք մի ստացեալ, զառաջնոյ ստացողին զյիշատակարանսն ջնջեն, ոչ գիտելով զառակն Տեառն, որ հրամայեաց, թէ՛ Որ սերմանէն և որ հնձէն, առ հասարակ ցնծացեն...// 452ա/...Աւա՛ղ անխրատ և անգէտ ազգիս ժողովրդեան. և զի զայս ախտ ի քարոզատուսն տեսանեմք շար օրինակ եղեալ վերջնոցն ապագայից և զառաջնոցն մեղանշելով, անամբ միայն ուսուցիչ դասնին և արդեամբք հեռի, ուխտեն բերանովք և ոչ կատարեն գործով: Վասն որոյ լոցից այս փոքու բանիմս, առակօփս և օրինակօփս, զի մի՛ գրեցից զգոեհիկս, պարզամիտս և այլն մեծամեծ յանդիմանութեամբ բան, զորս ինքեանք քաջ հասկանան, ի վրէժխնդիրն թողցուք, ասելով զմարգարէին բան, թէ՛ Որ անկեաց զունկն, ինքն ոչ լուիցէ, բաւ է իմաստնոց:

Գրեցաւ յերեմիայի՝ հօր Գրիգորիս վարդապետի Կոստանդնուպօլսոյ՝ գրոցս արքայ ստացօղի: Տէրն ամենայնի այց արասցէ տառապեալ և անգել, ազգիս. ամէն» (Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Ա, էջ 494):

¹⁰³ **Յ. Թօփնեան**, Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1962, էջ 390-391: Հմմտ. Հայերեն ձեռագրերի ժե՛ դարի հիշատակարաններ, հատոր Գ, էջ 963: Ձեռ. հմր. 1205 (հին հմր՝ 213): Աղօթագիրք եւ Հաառումն բանից նախնեաց, թուղթ, թերթ՝ 102, 17,5x22,5, միասին, շեղագիր, տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հատոր Զ, յօրինեց՝ Ս. Ճեմեմեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1996, էջ 1119-1126, Ղ. Փիրղալեմեան, Տեառ, թթ. 35 տե՛ս ՄՄ Անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, ձեռ. թիվ 9027:

¹⁰⁴ 1661 թ. Համբարձման տոնի առթիվ Երեմիա Քյոմուրեյանը՝ իր հոր՝ Տեա Մարտիրոսի հետ, ուխտի է գնում Արմաշի նորակառույց Չարխափանի վանքը՝ իր հետ իբրև ընծա տանելով այս ձեռագիր «Մաշտոց»-ը, որտեղ իր իսկ ձեռքով նա բավական երկարաշունչ հիշատակարան է գրում: Ներկայացնենք առավել ուշագրավ հատվածները. «Արդ... եկեալ ի գառուս Նիկովիդացոց, ի սահմանս Արմաշ կոչեցեալ վանիցն ս. Աստուածածնի ի գիւղս որ Ղըշլայ յորչորջի չեւ ես Էին շինեալ յարկս աղօթից և ժամատունս, իսկ յետին ժամանակիս... որ եր թվականն ՌՃԹ (=1660) ի հայրապետութեան Տ. Յակոբայ որ ի Ս. Էջմիածին, եւ յառաջնորդութեան ս. Երուսաղէմի Տ. Աստուածատրոյ վարդապետի, եւ ի պատրիարքութեան Տ. Մարտիրոսի նորին աշակերտի, յորում ամի եղեւ հրկիզութիւն մեծ ի Ստամբուլ, առ ի յեզրէ ծովուն Պոնտոսի ի հիւսիսոյ կուսէ, որոյ անուն տեղոյն *այսամաղափի* յորչորջի եւ հասեալ... յարեւելից եւ յարեւմտից... ատերս առնել անպատմելի պատժիւ, մինչ զի գաւտուրն կատարածի ունել գօրինակ.../194ա/ եւ յորժամ շինեցին զեկեղեցին զբնակարան փառացն Աստուծոյ յանուն ս. Գեորգեայ միաբանութեամբ հանդերձ եւ իւրաքանչիւր կտրի օժիտս պարգեւեցին եկեղեցոյն՝ յորոց եւ մինն ի նոցանէ՛ խասկալցի դումրին փափախեցաւ եւ Էառ գլեծ եւ զհարուստ Մաշոցս, որպէս եւ լի տեսանէք ամենայն զարդիւք գրեալ ի սմա անթերի գոր ինչ պիտոյն է քրիստոնէութեան հաւատոյ մերում եւ եղ յիշատակ ստո ի պատիւ նորընծայ եկեղեցոյս եւ իւր ննջեցեղոցն, ծնօղացն Մորաղին ...: /195ա/ եւ ես շնչինս ամենայնի եւ տրուպ Երեմիաս հանդերձ հարազատու իմով Մարտիրոս երիցաւ ՌՃԹ (1661) յատուր... եկաք ի նաակատիս եկեղեցոյ եւ ի պատնառս ուխտի ս. ծանիցն

Տիրամօրն Աստուածածնի եւ գրեթէ լցաք, որպէս ի կոնդակն բացայայտեցաք եւ զայս եւս բերաք յիստամպօլու եւ եկեղեցոյս շնորհատր տեսաք...»: Հետագայում 1844 թ., Մխիթարյան միաբան Հ. Ներսես Սարգիսյանը, ով, 1842-1852 թթ. միջոցին շրջելով Հայաստանի վանքերը, ընդօրինակել է բազմաթիվ ձեռագրեր, ի շարս ընդօրինակում է նաև այս ձեռագիրը (**Ն. Սարգիսեան**, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 38: Հմտ. Վենետիկի ձեռ. հմր. 1205 (հին թիվ՝ 213), Աղօթագիրք եւ Հաւատմն բանից նախնեաց, թուղթ, թերթ՝ 102, 17,5x22,5, միասին, շեղագիր տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հատոր 9, 1996, էջ 1119-1126): 1859 թ. այս հիշատակարանը հրատարակվել է նաև Կ. Պոլսի «Երեսակ» հանդեսում (Արմաշու վանքին պատմութիւնը. - «Երեսակ», Կ. Պոլիս, 1859, թիւ 53, էջ 138-142), մինչ այդ՝ «Հայաստան» թերթում («Հայաստան», Կ. Պոլիս, 1848, թիւ 27-80), սակայն նկատելի բնագրային աղավաղումներով, ինչն էլ հիմք է տվել Վ. Թորգոմյանին նոր հրատարակությամբ ներկայացնել այս հիշատակարանը (**Վ. Թորգոմեան**, Ստամպօլոյ պատմութիւն, հ. Ա, էջ 157-160): Տե՛ս նաև Տարեգիր դպրավանդոց Արմաշի, **Թէոդիկ**, Ամենուն տարեցոյցը, 9 տարի, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 312:

¹⁰⁵ Երեմիա Չելեպին ընդօրինակում է Ներսես Լամբրոնացու «Մեկնութիւն սաղմոսաց»-ը: Երկրորդ հիշատակագրությունից (գրի է առնված տարբեր գրչով և ինչպես երևում է «Արդ գրեցաւ թվին Ռձնս [1691] ամին, ձեռամբ Քոմուրճիգատէ Երեմիեա Չելեպուն, որ այժմ հանգուցեալ է: Ած. ողորմի իւր հոգոյն ամէն» հիշատակումից, Քյոմուրճյանի մահից հետո) պարզ է դառնում, որ ստացողի մահվանից հետո (1726 թ.), հավանաբար, պարտերի կամ մեկ այլ պատճառով նրա ողջ ինչքը, այդ թվում վերոհիշյալ ձեռագիրը, Ստամբուլ գրավվում է ոմն Դոզանօղլի Մուրթագա աղայի կողմից, ով վաճառում է ամենը, բարեբախտաբար, «Մեկնութիւն Սաղմոսաց»-ը՝ նույնպես: Ձեռագիրը երկրորդ անգամ ստանում է Խաչատուրի որդի Հակոբը և նվիրաբերում Երուսաղեմի «Սբ. Յակոբայ և Սբ. Յարութեան տանարին Քրիստոսի»:

¹⁰⁶ Պոլսահայ կյանքն արատավորած շահատակությունների հետևանքով 1658 թ. վաճառքի է հանվում Կ. Պոլսի Ս. Սարգիս եկեղեցու ողջ ունեցվածքը, այդ թվում մագաղաթյա մի ընտիր Ավետարան՝ գրված 1263 թ. (Մ. Քելեշյանը Աւետարանի ժամանակը համարում է 1251 թ. (Մ. Քելեշեան, Սիւ-մատեան, Պէրոյթ, 1949, էջ 162-163), Գոնեում, Հովհաննես արխայեղոր հրամանով: 1663 թ. Ապրո Չելեպին գնում է այս մատյանը և Երեմիա Քյոմուրճյանին խնդրում Ապրոյան գերդաստանի անունը հավերժացնել հիշատակարանով: Գ. Գալեմբարյանը, ով Ապրոյենց մատենադարանում տեսել է Ավետարանը, այսպես է ցանկում Երեմիայի հիշատակարանը՝ ա. «320թ. Ասացուածք յարարչութիւն Աստուծոյ եւ յաղագս բնութեանս մեր վերանորոգութեան: Եւ գոր նախագիծ տանցն գեղեցիկ իմն բացատրէ. բովանդակեալ լինի առ այս ինչ՝ գրուի ե, հառս ժէ, տունս Ռձնսե», ք. 321ա-322ա. Ոտանավոր չորս ավետարանիչների մասին (սկզբնատետրը՝ «Ա.ՎԵՏԱՐԱՆՍ Ի ՎԱՅՆՈՒՄՆ»), գ. 322բ-324ա. Ոտանավոր՝ Ա.-Ք սկզբնատետրով, դ. «324բ-325բ. Զիշատակ նախնական մերային ազինս համառօտեալ» (տնկապերը՝ «ՊԱՐՈՆ ԱՐՐԱՀԱՄ ՁԵԼԵՊՅԱՆ»), ե. «325բ-326բ. Ըստ կարգի յիշատակի առ նախնին ստացող գրոյս ըստ գովութեան գանձիս», գ. 326բ-328բ. Ոտանավոր (սկզբնատետրը՝ «ՍԱՐԳՍԻ Ե(Ի) ՄԱՏԹԷՈՍԻ Ե(Ի) ԱԶԳԱՅ ԱԶԳ ԱՌ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ»), է. «328բ-339ա. Ըստ քառից Աւետարանչաց տրամաբանեալ մեկնօրէն համեմատութեամբ ի տեսարս յիշատակի մաղթական բանի, տուն առ տուն այլ իմն եղանակ ի վառս Աստուծոյ», «339ա. Յիշատակարան Երգողին» (**Ն. Ակիմեան**, Երեմիա Չելեպի Քեօմուրճեան, էջ 113-115), որն ամբողջությամբ հրատարակել է Վ. Թորգոմյանը (**Վ. Թորգոմեան**, Ստամպօլոյ պատմութիւն, հ. Բ, էջ 793-795) հետաքրքիր տեղեկություններ տալով Ապրոյի կողմից՝ Երեմիայի խնամակալությունը ստանձնելու վերաբերյալ: 1879 թ. Գ. Փիրոպեմյանն այս ձեռագիրը տեսել է Զմյունիայում «առ պարոն Մարգար Աստուածատուրեան ազնիւ պարմանին» (ՄՄ Անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, հմր. 4515, ք. 542):

¹⁰⁷ Ձեռագիրը վաճառվել է Հ. Քյուտյանին: Ապրո (Աբրահամ) Չելեպի մահից (1676 թ. ապրիլի 15) 18 ամիս անց, Կրետեի Ս. Կարապետ եկեղեցու Սիմեոն եպիսկոպոսը գալիս է Կ. Պոլիս, հանդիպում Աբրահամի որդի Մատթեոս Չելեպին և նրան հիշեցնում Ս. Կարապետ վանքին «Յայսմատուր» ընծայելու իր հոր խոստումը. «ըստ այնմ՝ թէ պարտապան է հոր որդի, հատուցանել վարձ ծընօղի»: Տեղի տալով Սիմեոնի և իր մերձավորների հորդորներին՝ Մատթեոս Չելեպին, ի վերջո, հանձն է առնում իրականացնել այս գործը: 1967 թ. Հ. Քյուտյանը իր նախաձեռնած «Նոր նիսբե Երեմիա Չելեպի Քէօմիւրենեանի մասին» շարքն ավարտում է այս «Յայսմատուր»-ի հիշատակարանի հրատարակությամբ (տե՛ս «Քազմավել», 1967, թիւ 11-12, էջ 251-255):

¹⁰⁸ Անշուշտ, հիշատակարանները նույնպես հեղինակային ստեղծագործություն են, սակայն մենք նպատակահարմար գտանք դրանք ներկայացնել Քյումուրեյանի մյուս ստեղծագործություններից զատ:

¹⁰⁹ Տարակույս չկա, որ պատմական յուրաքանչյուր ժամանակաշրջանի, հատկապես այնպիսի մի բազմաշերտ ու խնդրված դարաշրջանի, ինչպիսին է XVII դարը, հանգուցակետերը ճշգրտորեն տեղորոշելու և լուծելու տեսակետից աղբյուրագիտական բացառիկ արժեք ունեն նամակները: Այսպիսի մի եզակի սկզբնաղբյուր է այս ընդարձակ նամականին, մի քանի գրիչներ ունի, որոնցից մեկն էլ Երեմիա Քյումուրեյանն է: Ի վաղելումն ուսումնասիրողների՝ այս նամակները լույս են տեսել Երուսաղեմի «Սիոն» ամսագրի տարբեր տարիների համարներում. Մարտիրոս վրդ. Կաֆացի Երուսաղեմէն՝ առ Եղիազար վրդ. Այնթապցի, «Սիոն», հայ ամսագիր, կրօնական-գրական-բանասիրական, Երուսաղեմ, 1930, թիւ 11, էջ 350-351, Մարտիրոս վրդ. Կաֆացի Ռոտոսթոյէն՝ առ Եղիազար վրդ. Այնթապցի յերուսաղեմ, 1930, թիւ 12, էջ 384-385, Մարտիրոս վրդ. Կաֆացի՝ Կ. Պոլսէն, առ Եղիազար վրդ. Այնթապցի յերուսաղեմ, նույնը, էջ 385-386, Մարտիրոս վրդ. Կաֆացի Ռոտոսթոյէն՝ առ Եղիազար վրդ. Այնթապցի յերուսաղեմ, 1932, թիւ 4, էջ 121-122, Դազար վրդ. Կիւմսոզ՝ Կ. Պոլսէն, առ Եղիազար վրդ. Այնթապցի՝ յերուսաղեմ, նույնը, էջ 122-123, Քացխուկ Ներսէս վրդ. Հռոմկլայեցի՝ առ Եղիազար՝ Կ. Պոլիս, 1932, թիւ 6, էջ 185-186, Մարտիրոս Կաֆացի Պատրիարք Կ. Պոլսոյ՝ առ Եղիազար՝ Կ. Պոլիս, 1932, թիւ 8, էջ 252, Մարտիրոս վրդ. Կաֆացի՝ Կ. Պոլսէն, առ Եղիազար Այնթապցի՝ յերուսաղեմ, նույնը, էջ 252-254, Մարտիրոս Կաֆացի Կ. Պոլսէն՝ առ Եղիազար Այնթապցի՝ ի Բերիա, 1932, թիւ 9, էջ 278-280, Սարգիս Թեփրտաղցի Կ. Պոլսէն՝ առ Եղիազար Այնթապցի ի Հալեպ, 1933, թիւ 1, էջ 23-24, Յովհաննէս Մոզնեցի՝ Կ. Պոլսէն առ Եղիազար Այնթապցի, ի Հալեպ, 1933, թիւ 4, էջ 119-121, Յովհաննէս Մոզնեցի՝ Կ. Պոլսէն առ Եղիազար վարդապետ ի Հալեպ, նույնը, էջ 121-122, Աստուածատուր Պատրիարք Տարօնեցի Երուսաղեմէն առ Եղիազար Այնթապցի ի Հալեպ, 1933, թիւ 150-151, Կարկուտ Ոնոփրիոս վրդ. առ Եղիազար կաթողիկոս, նույնը, էջ 151-153, Յովհաննէս Եպս. Ադրիանուպոլսէն՝ առ Եղիազար կաթողիկոս, 1933, թիւ 9, էջ 283-284, Կոնդակ Եղիազար կաթողիկոսի Ֆիլիպէն՝ առ Զաֆարիա վարդապետ ի Դամասկոս, նույնը, էջ 284-285, Սահակ վարդապետ Գլըմպիկ Նիկոմիդիայէն՝ առ Յակոբ կաթողիկոս Զուլայեցի յԵրզնկա, 1993, թիւ 12, էջ 462-463, Կ. Պոլսոյ պատրիարք Սարգիս Թեփրտաղցի առ Եղիազար կաթողիկոս յերուսաղեմ, 1934, թիւ 4, էջ 124, Յակոբ կաթողիկոս Զուլայեցի Ամասիայէն առ Եղիազար կթղ. Երուսաղեմ, նույնը, էջ 124-125, ԺԲ գլխով սահմանադրութիւն է, 1940, թիւ 5-6, էջ 153-155, Արղնցի Ոհան վրդ. Էրզրումէն առ Եղիազար կաթողիկոս ի Կ. Պոլիս, նույնը, էջ 155-156, Յովհաննէս եպիսկոպոս Ադրիանուպոլսէն առ Եղիազար կաթողիկոս ի Կ. Պոլիս, նույնը, էջ 156, Գլըմպիկ Սահակ վրդ. առ Եղիազար կաթողիկոս, 1940, թիւ 7-8, էջ 201-202, Խոնա Ռունիհան Եւ Խոնա Պաղտասար Կ. Պոլսէն առ Եղիազար կաթողիկոս, 1940, թիւ 10-11, էջ 282-283, Յովհաննէս վրդ. Թոխաբեցի Գաղատիայէն առ Եղիազար կաթողիկոս, նույնը, էջ 283-284, Ապրօ Չելեպում թէմատուցներն են այս փոլիցայ, 1940, թիւ 12, էջ 315, Ազգայինն ունան Կ. Պոլսէն առ Եղիազար կաթողիկոս, նույնը, էջ 315-316, Եղիազար կաթողիկոս Կրետէն առ ազգայինսն ի Կ. Պոլիս, նույնը, էջ 316-319,

Ընկալագիր տասն հազար ասլանու դրուշի, 1941, թիւ 1-2, էջ 40, Ապրո Ձկեպի առ եղիագար կաթողիկոս, նույնը, էջ 40-42, Եղիա Եպիսկոպոս Երուսաղէմէ առ եղիագար կաթողիկոս ի Տիմիաթ, 1941, թիւ 3-4, էջ 83-84, Եղիա Եպիսկոպոս Երուսաղէմէ առ եղիագար կաթողիկոս ի Հալէպ, նույնը, էջ 84-85, Մարտիրոս վարդապետ Դրիմեցի Հալէպէն առ Խօնա Էմիրզա ի Կ. Պոլիս, նույնը, էջ 85-86, Զայս թուլթն է դրկեր Ապրօն Սուփիաս վարդապետին խստութեամբ, 1941, թիւ 5, էջ 126, Ապրոյ Ձկեպի Կ. Պոլսէն առ եղիագար կաթողիկոս, նույն տեղում, Ուխտագիր եղիագար կաթողիկոսի ի Հալէպ ընդ Մարտիրոս վարդապետի Դրիմեցոյ, նույնը, էջ 126-127, Ուխտագիր Մարտիրոս վարդապետի Դրիմեցոյ ընդ եղիագար կաթողիկոսի, նույնը, էջ 127, Յակոբ Դ կաթողիկոս Ջուղայեցի Կ. Պոլսէն առ եղիագար կաթողիկոս ի Հալէպ, 1941, թիւ 6, էջ 157-158, Պատասխան եղիագար կաթողիկոսի Հալէպէն առ Յակոբ Դ կաթողիկոս ի Կ. Պոլիս, 1941, թիւ 7-8, էջ 200-201, Եղիա Եպիսկոպոս եւ միաբան՝ Երուսաղէմէն առ եղիագար կաթողիկոս ի Հալէպ, նույնը, էջ 201-202:

¹¹⁰ Ինչպէս վկայում է Հ. Քյուրայանը, սա բավական ճաշակով պատրաստված մի գրչագիր է. ունի մագաղաբայ պահպանակ, ոսկեդրվագ կաշեպատ տախտակ՝ ներսից կարմիր մետաքսալարով. միասյուն գրութեամբ՝ ծաղկյալ նոտրգիր, ունի ընտիր խորան և խաչելութեան մանրանկար (7բ), որը պատկերում է խաչի երկու կողմում կանգնած Մարիամ Աստվածածնին և Հովհաննէս Մկրտչին՝, իսկ խաչի ոտին՝ ծնրադիր բազկատարած, սևամորուս մի եկեղեցականի, ով, ըստ ուսումնասիրողի, Գրիգոր Նարեկացին է: «Նոր նիւթեր Երեմիա Ձկեպի Քէօմիւրեյանի մասին» հոդվածաշարով 1966 թ. «Բագմավէպ»-ում Հ. Քյուրայանը հրատարակում է այս գրչագրի մասին տեղեկություններ, ցանկը և բոլոր հիշատակարանները՝ լինեն դրանք Քյոմուրեյանի, թե հետագա գրչներինը (Յ. Քիւրեան, Նոր նիւթեր Երեմիա Ձկեպի Քէօմիւրեյանի մասին. - «Բագմավէպ», 1966, հատոր ճԻԳ, թիւ 7-8, էջ 175-182): Այս համատեքստում առավել նպատակահարմար ենք գտնում Քյոմուրեյանի թողած երկու հիշատակագրությունից ստորև ներկայացնել միայն մեկը. «257ա. Ամենայն ժամ փառք եւ գոհութիւն, քեզ տ(է)ր Յ(իսու)ս Ք(րիստո)ս, որ ոչ թողեր անկատար մնալ հոգեւոր բուրաստանս, եւ յոհնածաղկեայ պարտէզս. այլ ետուր կարողութիւն ինձ մեղաւորիս՝ ըստ բարեյօժար կանաց իմոց հասնիլ ի վնար եւ ի յաարտ. ի թվականի փրկագործ ներմարմնութեան քո ՌՈՂԲ (1692). իսկ ըստ Հայոց ՌՃԽԱ (1692) Նոյեմբերի ԺԹ (19). աւտըն շաբաթու յետի ժամուն. ի քաղաքն ըստամպոլ ընդ հովանեաւ սրբոյն Գեորգայ Գօրավարին որ սուլումէնաստիր կոչի: Եւ արդ, աղաչել զընթերցողք յայսմ աղօթանուեր ս(ուր)ք մատենիս, անմեղադրութեամբ լերում խոշորութեանն եւ մանրութեան տառիս եւ ոչ ուղղութեան տողից եւ սխալութեանս: Եւ զի չէր իմն արհեստ գծագրութեան. եւ ոչ ուսեալ ի վարժապետէն. քանզի ունեի փափաք ի վաղեմի միջի սրտումս այսմ հոգեկից բուրաստանիս եւ յոյժ մտածէի ըստ(ա)ն(ա)լ ի յայոց նօտարաց սրբամն մեծաբարբառն ինձ կարի ծանր թվելով: Սկսայ Ա(ստուծո)վ եւ ըշտապով ըստ կարեացն իմ յաարտ հասի շնորհօքն Յ(իսու)սի, որ առատն է ի տուրս բարեաց: Այլ եւ մի քամահանօք լինիլ բառից եւ գրադարձութեանցն որ է ի մէջում սորին: Ի յայլ ազգ բարիս ըստ տեղեացն կելիչի կիզել կասեն (քրքերէն, որ կը նշանակէ՝ ըստ պատահման). յիմանալ խնդրեմ եւ գներումն առնել ինձ ԿԷՏԱՅԻՄ ո՛վ սիրեցեալք: Դ(ար)ն(եա)լ թախանձանօք աղերսել յիշել ի տ(է)ր զգծող սորին. եւ զծնօղսն իմ հանդերձ ննջեցելովք միով Հայր մեղայիս... Եւ էր սուլտան տանկաց այսմ տարովս եւ այլ յառաջ ի յարիանուպոլիս. գ(ո)ր խոնթար (հիւնթեա) Ահմէտ ասեն ի պատերազմն. ի վերայ նէմսէու ազգին քրիստոն(է)ից. որոյ զվերջին գիտեցօղն է Ա(ստուա)ծ. եւ ի տանկաց սէնէյին (տարայն) եղեւ գրամ սորին: 1104 վերջ բանիս վէսակամ (վերջ)» («Բագմավէպ», 1966, հատոր ճԻԳ, թիւ 7-8, էջ 180-181): Սուլումանաստրի Ս. Գեորգ եկեղեցու հովանու ներքո քյոմուրեյանական ընդօրինակությունից քիչ առաջ՝ 1692 թ. մայիս ամսին, Արիստակես երեցի ձեռնով ընդօրինակվում է մեկ ուրիշ «Նարեկ» ևս, որն այժմ պահվում է Վենետիկի Մխիթարյան ձեռագրատանը (ձեռագիր հմբ. 899, ըստ ցուցակի՝ 1049, մագաղաթանման թուղթ, թերթ՝ 185, 10x14 միասին, նոտրգիր (10բ. Ս. Գրիգոր՝

բյուզանդական կարմիր շուրջառով և խաչազարդ եմփորոնով, աշին՝ կոնֆետ, ձեռքերի մեջ՝ գիրք) տես Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հատոր 2, էջ 577-580: Պահպանված հիշատակարանը հայտնում է ստացողի անունը՝ Երեմիա: Արդյո՞ք այս անձը նույնանուն է Երեմիա Քյոմուրեյանի հետ, դժվար է ասել, բայց անհավանական չէ, որ իր աշխատանքային գործընթացն ավելի նպատակային և արագ կազմակերպելու համար Քյոմուրեյանը այսպիսի մի պատվեր տար, հատկապես որ ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, նման աշխատելու խորթ չէր նրան: Բայց սա դեռ ապացուցման կարող տեսակետ է:

111 Թեև հիշատակարանի ժամանակը 1694 թվականն է, սակայն ձեռագիրը գրված է դրանից դեռևս տարը տարի առաջ Կ. Պոլսում: Պետք է նկատել, որ այս ձեռագիրը բավական հետաքրքիր հակատագիր ունի. Երեմիա Քյոմուրեյանն այն ընդօրինակել է իր որդու՝ Գրիգորիս վարդապետի համար, սակայն վերջինիս վաղաժամ մահից հետո ձեռագիրը ստանում է գմմատացի մահտեսի Վարդ Էֆմէհին և գործը հանձնարարում Երեմիայի կրտսեր եղբորը՝ Կոմիտաս Քյոմուրեյանին: Բացի Կոմիտաս Քյոմուրեյանի ընդհանակ հիշատակարանից՝ պահպանվել են նաև Երեմիայի գրչին պատկանող մի քանի հիշատակագրություններ՝ «118թ. Զստացող գրոցս գԳրիգորիս վարդապետ, որոյ հայր Երեմիաս գրիչ, ի խնդրոյ նորին, յիշեցէ ի Տէր», «127թ. Զստացող գրոցս գԳրիգորիս վարդապետ, հարբ Երեմիաս գրչի» (Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հատոր Ը, կազմեց՝ Ս. Ճեմճեմեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1998, էջ 67-68: Նմանօրինակ հիշատակագրություններ կան նաև թ. 134թ., 142ա, 175թ): Քարոզագիրք՝ գրեթե նույն բովանդակությամբ, պահպանվել է նաև Զմմատի վանքի մատենադարանում 175 թվահամարը (նախկին հմր.՝ 256) կողմ ձեռագրում (թուղթ, թերթ՝ 195, 22x15,1, միասին, նստրգիր): Մատյանն Աբրահամ արքեպիսկոպոս Արծիվյանի կողմից փոխանցվել է Բերիո Հակոբ Հովսեփյան արքեպիսկոպոսին, վերջինիս մահից հետո էլ՝ 1753 թ., համարել է Զմմատի մատենադարանի հավաքածուն: Գրության տեղը և ժամանակն անհայտ են, սակայն զարմանալիորեն այս ձեռագիրը ևս ընդօրինակվել է Երեմիայի Քյոմուրեյանի կողմից, ստացողն է գրչի որդին՝ Գրիգորիս վարդապետը: Այդ են վկայում պահպանված հիշատակագրությունները՝ «99ա. (թանաֆով ջնջված) Զստացող գրոցս գԳրիգորիս վարդապետ, որոյ հայր Երեմիաս գրիչ ի խնդրոյ նորին յիշեցէ ի Տէր միով», «106թ. (թանաֆով ջնջած) ... ու ես գամենեսեանս արժանատրեսցէ, մանաւանդ գտացող գրոցս գԳրիգորիս վարդապետն հանդերձ հարբն Երեմիաս գրչի», «113թ. Ստացող սուրբ գրոցս (անունը թանաֆով ջնջած, բայց կկարդացվի) Գրիգոր յիշեցիք», «119թ. ... Յայսմանէ ծանիցեն ամենեմեան թէ իմ աշակերտ է՞ եթէ սիրէ՞ զմիմեանս: Աշակերտեալ ես սիրող բանիս գԳրիգոր վարդապետն հարբ Երեմիաս գրչին ես գամենայն Բրիստոնեսայս յիշեցիք ի Տէր. սիրել զնա ես պահել զբանս նորա, որպէս զի ես նա զմեզ սիրեսցէ սիրով յափտենակամաս ամէն», «127ա. ... զի սիրեսցիք զմիմեանս՝ որպէս ես զձեզ սիրեցի: Զստացող գրոցս գԳրիգորիս վարդապետն ես զհայրն Երեմիաս գրիչ յիշեցիք ի Քրիստոս ես գամենայն հաւատացեալս սիրել զինքն ես զընկերն, զի յափտենական անհատ լուսոյն հասանիցիմք, փառաւորելով գամենասուրբ Երոբորդոսինն ընդ հանոյացեալս ընտրելոց իւրոց անկարօտ նոխորեամբ ամէն» (տես Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմատի վանքի մատենադարանին, կազմեց՝ Մ. Վրդ. Քէշիշեան, Վիեննա, 1964, էջ 409): Այս ձեռագիրն իր գեղագրությամբ և պատկերների նոխորությամբ նկատելիորեն զիջում է մյուս ձեռագրին. կատարելապես գուրկ է զարդագրերից և խորանագրերից, ունի միայն մի քանի անարվեստ լուսանցագրեր: